

Een populistische profeet. De strijd van Pim Fortuyn tegen de politieke elite

Fortuyn: Ach, aan de borreltafel worden vaak de meest interessante dingen gezegd. De Hollandse politiek is daar heel denigrerend over...

Playboy: Dat klinkt wel erg populistisch.

Fortuyn: Nou en? Moet ik dat een scheldwoord vinden? Nou, dat doe ik niet. Als ik onderbuikgevoelens aanspreek, prima. Wat mij zo irriteert, is de gedachte dat een onderbuik een orgaan is dat alleen maar zou bestaan bij gewone mensen en niet bij Intellectuelen. En dat die onderbuik dan hele verkeerde gevoelens heeft. Oeioeioei, wat erg! Maar een populist is niet iemand die een beetje populair loopt te doen om die gevoelens aan te spreken, een populist is iemand die op aansprekende en heldere wijze hele ingewikkelde problemen kan uitleggen en voor groot publiek verstaanbaar maken. In die zin ben ik een populist.

Hanneke Savenije, “Ik geloof in God.” Interview met Pim Fortuyn’, *Playboy* februari 2002

Het vertolken van de onderbuikgevoelens van het volk, het overbrengen van de gesprekken van de borreltafel – dat was voor Pim Fortuyn, de outsider die in het voorjaar van 2002 de Nederlandse politiek compleet op haar kop zou zetten, de kern van het populisme.¹ Hij ergerde zich eraan dat de gevestigde politieke partijen zo neerbuigend deden over de vox populi. Zij zouden het liefst de zaken onder elkaar regelen, zonder de hinderlijke tussenkomst van buitenstaanders en de directe bemoeienis van het electoraat. Vanuit hun Haagse perspectief gezien zou het merendeel van de kiezers

beschikken over een onderbuik en daarin allerhande foute tot zeer foute gevoelens hebben opgeslagen, die gemakkelijk te bespelen zijn door populistische onverlaten. Het spreekt voor zich dat de elite van de regentenpartijen PVDA en VVD niet beschikt over het verwerpelijke orgaan van een onderbuik en dus ook niet kan worden beticht van foute tot zeer foute gevoelens.²

Fortuyn zag het als zijn levenstaak een einde te maken aan de macht van de regenten en het land weer ‘terug te geven aan de mensen’. Hij wilde het ongenoegen kanaliseren en het bestuur – en zo mogelijk ook de samenleving – hervormen. Hij was een ‘man met een missie’, zoals hij het zelf zei. Zijn opdracht kreeg gaandeweg religieuze trekken. Fortuyn werd naast populist ook profeet: niet voor niets vergeleek hij zich met Jesaja en Mozes – hij zag zich als degene die verlossing zou brengen.

Dit hoofdstuk valt in drie delen uiteen: achtereenvolgens passeren de persoon, het program en de partij van Fortuyn de revue. Dat uitgebreid wordt ingegaan op zijn levensverhaal, komt omdat dit in belangrijke mate zijn visie op de politiek en zijn optreden als politicus verheldert: bij Fortuyn werd het persoonlijke politiek, zoals ook al de naam van zijn partij, Lijst Pim Fortuyn, aangeeft.

De persoon Pim Fortuyn

‘Een bijzonder iemand’

Wilhelmus Simon Petrus Fortuijn werd in 1948 in het Noord-Hollandse Velsen geboren in een katholiek middenstandsmilieu. Hij zou door het leven gaan als Pim Fortuyn, de achternaam met i-grec gespeld, omdat hij dat voornamer vond. In zijn autobiografie *Babyboomers*, die hij op vijftigjarige leeftijd publiceerde – tamelijk vroeg voor memoires –, ging Fortuyn uitgebreid en openhartig in op zijn jeugd.³ In zijn weergave van hoe hij als jongetje was, zijn al onmiskenbaar enkele karaktertrekken zichtbaar waarvan later, toen hij politicus was geworden (een paar jaar na zijn vijftigste verjaardag), heel Nederland kennis kon nemen.⁴

Het opvallendste in zijn beschrijving van zijn kinderjaren is wel dat Fortuyn zichzelf als buitengewoon beschouwde. ‘Ik dacht al heel vroeg: “Ik ben een bijzonder iemand”.’⁵ Misschien kwam dat idee wel doordat hij nogal door zijn moeder werd verwend; hij was haar ‘lieve, mooie chique prinsje’.⁶ Hij was gek op haar; met zijn vader, die als handelsreiziger vaak weg van huis was, had hij een veel minder sterke band. Zijn moeder trok hem mooie kleren aan waar hij erg trots op was en waardoor hij van iedereen complimenten kreeg. Dat beviel de parmantige Pim goed: ‘Ik... moest ook voortdurend bewonderd worden.’⁷

Toch had dat bijzondere voor Fortuyn in de allereerste plaats een negatieve connotatie. Terugkijkend zag hij zichzelf boven alles als een ‘vreemd jongetje’. Met zes kinderen viel het katholieke gezin waarin hij opgroeide nogal uit de toon in het deftige, overwegend Nederlands-hervormde ambtenarendorp Driehuis waar ze waren komen te wonen. Het grote gezin werd voor ‘asociaal’ uitgemaakt en hoorde er eigenlijk niet bij – en Pim al helemaal niet, naar zijn zeggen omdat wellicht in die tijd zijn homoseksualiteit al in zijn gedrag doorschemerde. ‘Vanaf mijn vroegste jeugd heb ik mijzelf als anders en afwijkend ervaren... Ik was altijd bijzonder, in kleding, spraak en gedrag.’⁸ Die eigenaardige kanten van Fortuyn

leidden ertoe dat anderen hem nogal eens negeerden – iets waar hij ‘zeer gevoelig’ voor was en beslist niet tegen kon.⁹ Eén voorval in zijn jeugd liet een diepe indruk op hem achter. De moeder van een van zijn vriendjes reed weg in haar auto die was volgeladen met vriendjes – zonder Pim, die niet mee mocht en alleen op de stoep achterbleef. ‘Op achtjarige leeftijd voel ik heel scherp dat ik er niet bij hoor en er nooit bij zal horen.’¹⁰ Het gevoel een buitenstaander te zijn heeft hem ten diepste bepaald. ‘Van jongs af aan hunkerde Fortuyn ernaar om erbij te horen, bij degenen die de dienst uitmaken, het establishment’, aldus de journaliste Elisabeth Wytzes.¹¹ Dit grote verlangen voedde zijn brandende ambitie om iemand in het leven te worden om wie niemand heen kon.

Fortuyn vond zichzelf niet alleen bijzonder, hij was ook al vroeg van zichzelf overtuigd. Hij noemde zichzelf een ‘kleine dictator’, die wilde dat zijn vriendjes zijn zin deden. ‘Ik wist het altijd beter en het moet gezegd worden: ik had vaak gelijk.’¹² Op de middelbare school was hij aanvankelijk gesloten en teruggetrokken, totdat zich een ‘onweerstaanbare behoefte’ ontwikkelde ‘om mij te uiten en te manifesteren’.¹³ Hij ging pakken dragen, bemoeide zich met van alles en werd klassenvertegenwoordiger. Fortuyn had buitensporige ambities; ‘van jongsaf aan heb ik het hoogste ambt voor ogen gehad’, zoals secretaris-generaal van de Verenigde Naties of paus.¹⁴ Dat laatste was nog serieus ook; op de hbs overwoog hij werkelijk om na zijn eindexamen naar de priesteropleiding te gaan. Die mogelijkheid viel echter af omdat hij het geloof vaarwel zei, overigens zonder zich te laten uitschrijven. ‘Ik heb dat niet gedaan vanuit een besef van traditie.’¹⁵

Toen hij de carrière in de katholieke kerk uit zijn hoofd had gezet, wilde Fortuyn burgemeester worden. Hij schreef een brief aan Norbert Schmelzer, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de Katholieke Volkspartij (kvp), die hem adviseerde politicologie of sociologie te gaan studeren. Het werd het laatste. De Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam vond Fortuyn te grootschalig en daarom stapte hij na een paar maanden over naar de Vrije Universiteit. Zo belandde hij als een afvallige rooms-katholiek in een gereformeerd bolwerk. In zijn studententijd bazuinde Fortuyn rond dat hij van adel was, maar uit bescheidenheid zijn titel niet voerde. Hij hield ervan de zaken mooier te maken dan ze waren.¹⁶ Fortuyn kwam nu ook uit de kast en ontdekte met behulp van de zanger Ramses Shaffy het homoseksuele uitgaansleven in de hoofdstad. Zijn eerste verhouding was voor hem kenmerkend, vond hij: hij legde het aan met de voorzitter van het coc. ‘Ik moest natuurlijk weer het hoogste hebben dat er was. Het hoogste in die kring dan.’¹⁷

Fortuyn rondde zijn studie binnen vier jaar af. Dat kwam niet alleen doordat hij maar weinig slaap nodig had, maar ook door zijn intellect, vond hij: hij beschouwde zichzelf ‘een snelle en goede..., bij tijden briljante student’.¹⁸ Er bleef genoeg tijd over om zich in Marx te verdiepen. Fortuyn bekeerde zich zoals zoveel studenten in die tijd tot het marxisme en droeg dat ook uit. ‘Hij riep leuzen als “De macht aan het volk”’, zei zijn broer Marten. ‘We noemden hem een salon-socialist, want hij had toen al een hang naar decorum en daar had hij wel poen

voor nodig. Dan werd hij pissig.¹⁹ Ook had Fortuyn nog tijd om mee te doen in de studentenbeweging, die zich kante tegen het autocratische bestuur van de hoogleraren van de faculteit en universiteit, en die meer zeggenschap eiste. Hij beweerde een hoofdrol te hebben gespeeld bij de bezetting van het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit in 1972. Welbespraakt, goed gesoigneerd, onberispelijk gekleed in een driedelig grijs of blauw pak en ‘met gevoel voor decorum en theatrale effecten’ was hij tussen de veelal langharige actievoerders in hun spijkerbroeken een opvallende verschijning.²⁰

Fortuyn werd al snel voorzitter van de studentenfractie in de faculteitsraad, wat hem niet verbaasde gezien zijn ‘bestuurlijke talent’ en andere kwaliteiten waarover hij meende te beschikken.²¹ ‘Ik kan uitstekend het woord doen, heb een redelijk vaardige pen en ben voor de autoriteiten alleszins aanvaardbaar, een geboren leider.’ Zijn studievriend Ton Kee betwistte dat later, Fortuyn zou nogal autoritair zijn en zijn medeactivisten de mond snoeren. Bescheidenheid was Fortuyn echter vreemd. Hij achtte zichzelf ‘van nature geschikt’ te overleggen met de autoriteiten, of het nu hoogleraren waren, of het faculteitsbestuur, de rector magnificus, of de minister zelf. ‘Ik spreek hun taal, ken hun omgangsvormen en heb inzicht in hun politieke spelletjes en, *last but not least*, ik zie er voor hen acceptabel gekleed uit.’²²

Na zijn afstuderen – geen cum laude, merkte hij spijtig op –, vertrok Fortuyn in het voorjaar van 1972 naar Groningen waar hij, 24 jaar oud, aan de Rijksuniversiteit een aanstelling kreeg als wetenschappelijk medewerker ‘kritische sociologie’. Vanwege zijn activistenverleden zou hij daar ijszig zijn ontvangen door de meeste hoogleraren en lectoren. De tegenwerking hardde hem, en hij nam zich voor op zijn eigen tijd te vertrekken en niet omdat hij werd weggepest. Binnen korte tijd werd hij gekozen tot secretaris van het bestuur van de subfaculteit Sociologie. In Groningen kwam Fortuyn ook al snel in botsing met de filosoof Ger Harmsen, bij wie hij wilde promoveren. Van het concept-proefschrift deugde volgens de promotor niets; de tekst zou bol staan van ‘linkse fraseologie’. Niettemin zou Fortuyn in 1980 bij Harmsen promoveren. Volgens de promotor was het Fortuyn vooral te doen geweest om de status; het promotiediner en de titel zouden hem meer hebben geïnteresseerd dan het proefschrift zelf.²³

In zijn Groningse tijd meed Fortuyn het conflict bepaald niet. Kee, die inmiddels bij Sociologie zijn collega was geworden maar als vriend met hem had gebroken, sprak van de ‘wet van Pim’, die luidde: ‘Waar Pim komt, komt ruzie.’ Fortuyn was hierdoor pijnlijk getroffen. Hij zei zich te realiseren dat hij weerstanden opriep, maar dat kwam volgens eigen zeggen omdat hij gedreven was en van debat hield: ‘Ik geloof heilig in het botsen der meningen. Dat brengt de creativiteit op gang.’²⁴ Te lang volgehouden consensus leidde in zijn ogen alleen maar tot middelmatigheid en zou de ontplooiing van ondernemingszin dempen.²⁵ Later zou hij als politicus ook voor de polarisatie kiezen.

Op zijn veertigste verjaardag in februari 1988 nam Fortuyn ontslag bij de Groninger universiteit. Bij zijn vertrek hield hij een afscheidscollege, wat nogal opviel aangezien dit gebruik eigenlijk was voorbehouden aan hoogleraren.²⁶ Nadat

hij een paar adviesopdrachten had uitgevoerd voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (hij kende de voorzitter van de Raad, de CDA'er Wil Albeda) en de gemeente Rotterdam, besloot hij de universiteit vaarwel te zeggen en 'zijn lot in eigen handen te nemen'.²⁷ Daarbij speelde ook mee dat hij zich miskend voelde omdat een professoraat er voor hem niet in zat: hij had erop gerekend zijn promotor Harmsen op te volgen.

Fortuyn besloot zelfstandig ondernemer te worden en verhuisde naar Rotterdam. In de havenstad vestigde hij zijn politiek-strategisch adviesbureau – 'Fortuyn & Partners' geheten, met hemzelf als directeur. De zaken gingen voorspoedig: in de herfst van dat jaar had hij al een paar grote projecten en reed hij in een auto met chauffeur. De belangrijkste klus van Fortuyn was de invoering van de jaarkaart voor het openbaar vervoer voor meer dan een half miljoen studenten. Dit nogal ingewikkelde project bracht hij tot een goed einde, wat hem sterkte in de gedachte dat hij een leider was. Ook trok hij zo nu en dan de aandacht van de media: hij verscheen op televisie in actualiteitenrubrieken en talkshows, het begin van zijn 'verslaving' aan de camera's.²⁸

In 1990 werd Fortuyn dan eindelijk benoemd tot bijzonder hoogleraar, voor één dag in de week, met als leeropdracht 'Arbeidsvoorwaardenbeleid bij de overheid' aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Zijn vriend en 'ontdekker' Albeda had daarbij een handje geholpen.²⁹ De leerstoel werd bekostigd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Al meteen in zijn oratie, met de provocatieve titel 'Een toekomst zonder ambtenaren', zette Fortuyn de boel op stelten. Hij keerde zich tegen de stroperigheid van de bureaucratische overheid en de riante rechtspositie van de 'stoelvast' ambtenaren. Hij bepleitte afschaffing van hun wachtgeldregeling en ook moest er drastisch in hun aantal worden gesneden.³⁰ Met het omverhalen van deze heilige huisjes kwam de kersverse hoogleraar in botsing met minister Ien Dales van het departement dat als geldschietter fungeerde. De PVDA-bewindsvrouw noemde hem een 'stuk verdriet'. Ook de ambtenarenvakbonden, die zitting hadden in het stichtingsbestuur waaronder de leerstoel viel, waren *not amused*: Fortuyn riep luidkeels dat zij alleen de gevestigde belangen behartigden en tegen elke verandering waren.

Het eind van het liedje was dat in 1995 het contract van Fortuyn niet meer werd verlengd hoewel hij graag verder had gewild, formeel omdat zijn wetenschappelijke productie te wensen overliet. Fortuyn hield zijn tweede afscheidscollege. Aan het einde wierp hij zijn toga theatraal af en rende in een rokkostuum de zaal uit.³¹ Hij bleef zich daarentegen tooien met zijn professorstitel; met sardonisch genoegen noemde hij zich Prof. Dr. P. Fortuyn.³²

Fortuyn en de PVDA

Kort nadat hij naar Groningen was verhuisd, werd Fortuyn lid van de PVDA. Anders dan vele andere student-activisten was hij niet toegetreden tot de Communistische Partij van Nederland (CPN). Volgens zijn zeggen was hij in het najaar

van 1972 gevraagd lid te worden, maar daar zag hij vanaf: 'Ik vond Marcus Bakker een nare man en van al die communistische regimes moet ik ook al niets hebben.'³³ Anderen beweren daarentegen dat Fortuyn wel degelijk heeft geprobeerd zich bij de CPN aan te sluiten, maar dat de partijleiding hem had geweigerd.³⁴ Hoe dit ook zij, duidelijk is wel dat hij zich in 1973 bij de PVDA aanmeldde, na het aantreden van het kabinet-Den Uyl, de meest linkse regering in de Nederlandse politieke geschiedenis.

Fortuyn koesterde grote bewondering voor de gepassioneerde en polariserende politieke stijl van partijleider Joop den Uyl, die van 1973 tot 1977 minister-president was. 'Den Uyl is een man vóór wie je of tégen wie je bent en dat hartgrondig. Ik ben voor hem en voor zijn manier van politiek bedrijven.'³⁵ Met zijn kabinet wist Den Uyl volgens Fortuyn de politiek weer op straat te brengen en de betrokkenheid bij wat er in Den Haag gebeurde te vergroten. 'Een ongekende politisering van de Nederlandse samenleving is het gevolg.'³⁶ In zijn memoires spreekt Fortuyn ook waardierend over vvd-aanvoerder en oppositieleider Hans Wiegel, die op behendige wijze in de debatten met aartsvijand Den Uyl het begrip 'de mensen in het land' zou hebben geïntroduceerd. 'Het spreekt vanzelf dat Wiegel spreekt namens de mensen in het land en zo drukt hij die vermaledijde Den Uyl in de hoek van het geïsoleerde Den Haag, dat niet weet wat er echt onder de mensen leeft.'³⁷ Dit retorische stijlmiddel van Wiegel zou later deel uitmaken van het arsenaal van de populistische politicus Fortuyn, evenals de polariserende, meeslepende stijl van Den Uyl.

Van de PVDA raakte Fortuyn geleidelijk aan vervreemd. Wederom merkte hij dat er deuren voor hem gesloten bleven. Volgens Kee had hij zijn zinnen gezet op het staatssecretariaat van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in het tweede kabinet-Van Agt, waarin de PVDA samen met het CDA en D66 samenwerkte. Tot zijn grote ongenoegen werd hij gepasseerd door Dales.³⁸ Binnen zijn partij maakte Fortuyn zich niet geliefder toen hij het opnam voor de Republikeinse Amerikaanse president Ronald Reagan en hij de plaatsing van kruisraketten bepleitte, desnoods op zijn eigen keukenbalkon. Hij ontgroeide de PVDA meer en meer. Terwijl zijn partij het neoliberale beleid van de door Ruud Lubbers geleide kabinetten in de jaren tachtig te vuur en te zwaard bestreed, vond Fortuyn het streven van de christendemocratische premier naar meer ruimte voor de markt en een kleinere overheid juist succesvol. Hij verloor dan ook geleidelijk het geloof in de mogelijkheden van overheidsingrijpen en nam afstand van de keynesiaanse receptuur die in zijn partij opgeld deed. Hij kantte zich eveneens tegen de koppeling van de sociale uitkeringen aan de minimumlonen, die in die tijd door de PVDA niet minder dan als een teken van beschaving werden beschouwd. Fortuyn vond dat er te veel gehamerd werd op de zieligheid van de mensen. 'Het is heel vervelend als onze partij de Partij van de Armoede wordt.'³⁹

De verwijdering was overigens wederzijds. Na de zogeheten 'overwinningsnederlaag' van de sociaaldemocraten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, toen de partij ondanks een klinkende zege buiten de regering bleef, werd Fortuyn

benaderd om toe te treden tot een commissie die zich moest bezighouden met de programmatische vernieuwing van de PVDA. Door toedoen van de partijtop zou hij er uiteindelijk buiten zijn gehouden. Na de publicatie van het rapport sabelde hij het in het wetenschappelijk tijdschrift van de PVDA neer als een 'oubollig werkstuk'.⁴⁰ Een belangrijk kritiekpunt van de socioloog Fortuyn was het ontbreken van een sociologische analyse. In hetzelfde jaar had hij een gesprek met zijn voorbeeld Den Uyl, net nadat die als partijleider had plaatsgemaakt voor Wim Kok. 'Pim, je past niet binnen de cultuur van deze partij. Ik zie heel goed je talenten, maar binnen deze club zal het nooit iets met je worden', zou Den Uyl tegen hem hebben gezegd.⁴¹

Naar aanleiding van het overlijden van de vroegere PVDA-leider constateerde Fortuyn dat het tweede door Den Uyl geleide kabinet er niet was gekomen en merkte hij vervolgens over de oud-premier op: 'Deze gereformeerde jongen was net iets te dwars, te intellectueel en te eigenzinnig voor deze consensuspolder om het nog een keer te mogen proberen. In die zin paste hij hier niet.'⁴² Deze typering mag dan niet helemaal van toepassing zijn op Den Uyl, zij gaat afgezien van de religieuze denominatie wel volledig op voor Fortuyn zelf, want juist hijzelf was tegendraads, hardnekkig en obstinaat, en dat hij zichzelf als een intellectueel beschouwde, staat buiten kijf. En hoewel Fortuyn in 2002, als hij niet vermoord zou zijn, op zijn minst dicht in de buurt van het Catshuis zou zijn gekomen, paste hij met deze karaktertrekken niet in de Nederlandse politieke poldercultuur.

Waar Fortuyn zeker detoneerde, was in de PVDA. Binnen die partij vormde hij een 'cultureel probleem', dacht hij in 1987. 'Ik hoor in die cultuur eigenlijk niet thuis. Het is burgerlijk, ruikt naar spruitjes en voor homosexualiteit is eigenlijk geen plaats.'⁴³ De breuk liet niet lang op zich wachten – volgens Fortuyn vooral vanwege zijn afwijkende politieke opvattingen en in het bijzonder zijn kritiek op de verzorgingsstaat, want 'wie het niet eens is met de lijn van de partij, kan het verder vergeten en maar beter oprassen'.⁴⁴ De nieuwe partijleider Kok – door Fortuyn een 'huichelaar', 'slijmbal' en 'windvaan' genoemd, maar ook een 'briljant machtspoliticus', zij het gericht op eigen macht en zonder enige visie – zou hem niet hebben gemogen en hem hebben gedwarsboomd.⁴⁵ Tijdens de verkiezingscampagne in de zomer van 1989 zou Kok hem in het stadhuis in Rotterdam publiekelijk hebben uitgemaakt voor een 'zakkenvullende ondernemer', omdat Fortuyn hem had tegengesproken. Deze schrobbering, gevoegd bij een conflict met burgemeester Bram Peper, leidde ertoe dat Fortuyn voor het einde van het jaar het lidmaatschap opzei van de partij waarin hij zich toch al steeds minder thuis voelde. Volgens partijgenoot Bert Middel, die Fortuyn goed kende uit zijn tijd als voorzitter van de PVDA-afdeling Groningen, was de ware reden het feit dat 'de PVDA weer ging regeren en hem daarbij tot zijn ontsteltenis niet nodig bleek te hebben'.⁴⁶

Fortuyn beklagde zich erover dat de PVDA hem na zijn vertrek als een 'paria' had behandeld. Als ondernemer zou hij veel tegenwerking uit de hoek van de partijtop hebben ondervonden; opdrachten die bijna in kannen en kruiken waren, zouden zijn afgeblazen omdat een sociaaldemocratische 'hoogmogende' zich er-

tegen verzet. ‘Geniepig, maar keiharde broodroof... Geef mij maar een nette vvd’er of fatsoenlijke cda’er.’⁴⁷

Fortuyn en het CDA en de VVD

Nadat Fortuyn uit de PVDA was gestapt, zou hij zijn aandacht gaan richten op de vvd en het CDA, al zwijgt hij daarover in zijn autobiografie. Hij ging te rade bij ‘zijn goede vriend’ Henk Vonhoff, prominent vvd-lid en commissaris van de Koningin in Groningen. Die zou hem het advies hebben gegeven niet weer lid te worden van een partij, maar te gaan publiceren. ‘Dat kan je goed en dan heb je veel meer invloed.’⁴⁸ De raad om te gaan schrijven zou Fortuyn zeker ter harte nemen, maar het bleek voor hem lastiger om partijloos door het leven te gaan. ‘Ik wil in mijn leven nog een paar dingen doen’, verklaarde hij in een interview in 1993. ‘Allereerst heb ik een politieke ambitie. Daar zijn veel van mijn inspanningen nu op gericht.’⁴⁹ De inhoud van zijn missie komt hieronder aan bod, maar voor de uitvoering dacht Fortuyn in de eerste instantie aan een invloedrijke positie binnen een bestaande politieke partij – en dan geen nieuwkomer als de Liberale Partij Nederland (LPN), die zijn vriend Harry Mens wilde oprichten.

Mens was in de herfst van 1993 door de vvd afgewezen als kandidaat voor de Tweede Kamerverkiezingen van het jaar daarop. De makelaar was hoogst verontwaardigd over de gang van zaken en reageerde in een populistische stijl *pur sang* op het bedankje. Hij hekelde de ‘arrogante regentenmentaliteit van de partijbonzen’.

De vvd kan niet omgaan met mensen, je moet je rustig houden in afwachting van een baantje. De vvd is alleen goed voor partijbaronnen... Ik word angstig als ik zie hoe groot de afstand is tussen de top van de vvd en de mensen in het land. Ik wilde daar wat aan doen maar de vvd wil verder rusten en baantjes najagen.⁵⁰

Mens kondigde de oprichting van de LPN aan, met Fortuyn als lijsttrekker. Hoewel deze zei zich zeer vereerd te voelen, zag hij er toch vriendelijk van af. ‘Niet omdat ik niet in de politiek zou willen, maar omdat ik de tijd daar niet rijp voor acht. Er moet ook iets te doen zijn in de politiek en zover is het nog niet.’⁵¹

Fortuyns voorkeur ging uit naar een gevestigde partij. Om te beginnen flirtte hij met de vvd.⁵² In januari 1993 was hij als spreker uitgenodigd op een bijeenkomst van de liberalen waar het 45-jarig bestaan van de partij werd gevierd, maar het is nooit duidelijk geworden of de liberalen iets in hem zagen. ‘Ook bij de vvd zat men, zo leek het, niet op Fortuyn te wachten’, aldus de journalist Syp Wynia.⁵³ Met partijleider Frits Bolkestein had Fortuyn wel iets. Aan hem droeg hij in 1995 zijn boek *Beklemmend Nederland* op, met de tekst: ‘Het gefröbel voorbij en ter inspiratie voor maatregelen van formaat.’⁵⁴ Twee jaar later schreef de vvd-leider een voorwoord bij Fortuyns boek *Zielloos Europa*. Een onverdeelde aanbeveling

was dat overigens niet: in de anderhalve pagina lange tekst nam Bolkestein diverse keren afstand van de auteur, die ‘soms overdrijft’.⁵⁵ Volgens de Haagse topambtenaar en vvd-lid Theo Dragt zou Fortuyn als adviseur van Bolkestein hebben gefungeerd, maar de laatste ontkende dat stellig: ‘Het contact ging van hem uit. Hij heeft na een bijeenkomst in de Tweede Kamer, ik weet niet meer waarover het ging, per brief een keer geklaagd dat ik hem te weinig aandacht had gegeven. Een beetje mokkerig, drenzerig. Dan gaf ik hem maar weer een aai over de bol.’⁵⁶ Fortuyn zou bij Bolkestein hebben gebedeld om opdrachten voor zijn adviesbureau.

Het CDA mocht zich nog meer in de belangstelling van Fortuyn verheugen. Aanvankelijk zal hij weinig kans hebben gemaakt vanwege zijn getroubleerde relatie met het prominente christendemocratische partijlid Elco Brinkman. Fortuyn kende hem nog uit zijn studententijd en beweerde in het voorjaar van 1993 dat deze ‘corpskloot’ had gedreigd te zullen uitpakken met verhalen over zijn verleden.⁵⁷ Brinkman was van 1982 tot 1989 onder premier Lubbers minister geweest en daarna voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Hoewel hun onderlinge verhouding in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van mei 1994 wel iets verbeterde, zal Brinkman er weinig behoefte aan hebben gehad dat de grillige Fortuyn zich al te dicht in zijn buurt zou nestelen.⁵⁸ Wat evenmin hielp, was dat Fortuyn premier en partijleider Lubbers het ‘Pratende Hoofd’ had genoemd.⁵⁹

Voor de Tweede Kamerverkiezingen die voor het CDA op een zware nederlaag zouden uitlopen, was Lubbers volgens plan als partijleider teruggetreden. Zijn opvolger Brinkman moest een paar maanden later min of meer gedwongen het veld ruimen. Ergens in die tijd werd Fortuyn uitgenodigd een lezing te houden op een kaderbijeenkomst van het CDA. Interim-partijvoorzitter Tineke Lodders zou hem hebben gevraagd of hij iets voor het CDA wilde doen, waarna Fortuyn zei dat hij haar wel wilde opvolgen als partijvoorzitter. ‘Toen zei Lodders: u moet eerst maar eens gaan folderen. Ik antwoordde: dat lijkt me mijn positie niet.’⁶⁰

Met Enneüs Heerma, de nieuwe fractievoorzitter annex partijleider, kon Fortuyn wel goed overweg. De CDA’er nam in oktober 1995 het eerste exemplaar van het boek *De verweesde samenleving* in ontvangst en liet in zijn speech merken dat hij van de denkbepelden van Fortuyn onder de indruk was. Deze zou op zijn beurt te kennen hebben gegeven verwantschap te voelen met de christendemocratische visie op de samenleving.⁶¹ Volgens partijvoorzitter Hans Helgers zou Heerma Fortuyn daarna hebben willen opnemen in de kring van adviseurs rond de partijtop en zou de laatste gaarne bereid zijn geweest die rol te vervullen. Helgers vond hem echter niet geschikt. Wat betreft de politieke analyse bestond er weliswaar veel overeenstemming, maar Fortuyns uitwerking vond hij ‘te wild’. Bovendien achtte de partijvoorzitter de levenswandel van Fortuyn niet passen bij de waarden die het CDA uitdroeg.⁶²

Na de eeuwwisseling zou Fortuyn nogmaals in contact raken met het CDA. Marnix van Rij, die Helgers als partijvoorzitter was opgevolgd, sprak met hem vanwege zijn scherpe kritiek in *Elsevier* op het CDA. Een vooraanstaande rol voor Fortuyn in zijn partij zag Van Rij niet zitten, en al helemaal niet toen die zei dat

de gereformeerden ‘de grootste hypocrieten waren die er op aarde rondliepen’. Van Rij kreeg de indruk dat Fortuyn beschikbaar was voor een plaats op de christendemocratische kandidatenlijst of iets anders binnen de partij, ‘maar dan zou het allemaal echt heel anders moeten’.⁶³ Partijleider Jaap de Hoop Scheffer (die Heerma in 1997 was opgevolgd) sprak in de zomer van 2001 met Fortuyn, waarbij die volgens hem had aangegeven wel als zijn adviseur te willen fungeren. De Hoop Scheffer zat daar echter niet op te wachten.⁶⁴

Terugblikkend rijst het beeld op van Fortuyn als een *einzelgänger*, die bij vrijwel elke partij waar hij aanklopte, de deur gesloten vond. Bij de CPN was hij niet welkom aan het begin van de jaren zeventig en bij de VVD en het CDA niet in de jaren negentig. Bij Leefbaar Nederland werd hij weliswaar in de herfst van 2001 warm onthaald, maar moest hij in februari 2002 zijn biezen pakken. Van 1973 tot 1989 had hij politiek onderdak gevonden bij de PVDA en met die partij een haat-liefdeverhouding onderhouden, zoals hij in zijn leven met wel meer instanties – en trouwens ook mensen – deed. Fortuyn meende al dan niet terecht dat hij keer op keer werd buitengesloten en met de nek aangekeken. ‘Hij werd in de jaren negentig nergens binnengelaten’, aldus Jan ’t Hooft, een van zijn beste vrienden. ‘Geen hond wilde hem. De wetenschap niet, de politiek niet, het openbaar bestuur niet. Altijd weer die gesloten deuren.’⁶⁵ En als Fortuyn ergens niet tegen kon, dan was het wel genegeerd te worden. Hij was ‘buitengewoon gevoelig voor signalen dat mensen hem niet op waarde schatten en hem buiten dreigden te sluiten’, noteerde de socioloog Jan Brands, die in het voorjaar van 1993 uitgebreid met hem sprak.⁶⁶ Na zijn ervaringen met de PVDA-top stootte Fortuyn zijn neus bij de machtigen binnen de VVD en het CDA. ‘Pim had altijd iets van “wie niet voor mij is, is tegen mij”’, constateerde ’t Hooft.⁶⁷ Ongetwijfeld zal de afhoudende opstelling van de politieke elite Fortuyns ressentiment tegen het establishment hebben aangewakkerd.

‘Politicus buiten de partijen’

Dat de elite hem links liet liggen, had Fortuyn ook zeker aan zichzelf te danken. Vanaf het begin van de jaren negentig wierp hij zich meer en meer op als ‘onafhankelijk observator’ van de Nederlandse politiek. Nadat de vaart uit zijn adviesbureau was geraakt, voorzag hij in zijn onderhoud als publicist en nog meer als spreker bij congressen en symposia van allerlei organisaties en bedrijven. Van zijn ongewilde partijloosheid maakte Fortuyn een deugd; hij beschouwde zich nu als een ‘politicus buiten de partijen’.⁶⁸ Zijn doel was invloed uit te oefenen op het denken over belangrijke politieke problemen. ‘Mijn forum is echter niet de Kamer, maar brede lagen van de bevolking.’⁶⁹ De wijze waarop hij zijn nieuwe rol invulde, maakte hem bepaald niet geliefder bij de bovenlaag waarbij hij zo graag wilde horen. Fortuyn kon het polemiseren en provoceren niet laten en streek met zijn publicaties de *powers-that-be* veelvuldig tegen de haren in. ‘Hij zat zichzelf in de

weg', aldus Albeda, die hem een warm hart toedroeg. 'Met zijn politieke pamfletten maakte hij zichzelf onmogelijk, al moet ik er vaak wel om glimlachen.'⁷⁰

Fortuyn had in de jaren negentig diverse podia waarop hij zijn opinies kon uitdragen. In de eerste plaats waren dat de zalen waarin hij zijn spreekbeurten hield, meestal voor een gehoor afkomstig uit het midden- en kleinbedrijf. Zijn lezingen waren ook zijn voornaamste bron van inkomsten. Vanaf de herfst van 1997 fungeerde Albert de Booi als zijn impresario die ze organiseerde. Jaarlijks hield Fortuyn vijftig à zestig lezingen voor naar verluidt 10.000 gulden per keer.⁷¹ Door zijn vele optredens onderhield hij naar zijn zeggen contact met de mensen in het land en proefde hij wat er in de maatschappij leefde.

Die kennis gebruikte hij weer voor zijn vele publicaties, zijn tweede podium. Van 1994 tot 2001 was hij columnist in het rechts-liberale weekblad *Elsevier*. Wekelijks schreef hij een commentaar, waarin vaak persoonlijke ervaringen waren verwerkt, in totaal 382 keer.⁷² Hij leefde van zijn columns (ook in andere bladen), boeken (die volgens eigen opgave in oplagen van tienduizenden verschenen) en lezingen, want zijn adviesbureau floreerde steeds minder naarmate hij in zijn publicaties het paarse kabinet harder kastijdde.⁷³ Fortuyn wist met zijn doorgaans niet al te genuanceerde columns bij zijn publiek een snaar te raken. 'Voortdurend hamerde hij op de door hem verafschuwde achterkamertjespolitiek, het poldermodel, het falende immigratiebeleid en de te lange wachtlijsten.'⁷⁴ Een kwart van de reacties van de *Elsevier*-lezers was aan hem gericht. 'De mensen voelden zich niet gehoord', meende hoofdredacteur Arendo Joustra, en daarbij dacht hij vooral aan kleine ondernemers die zich niet in het paarse kabinet herkenden. 'Zijn ideeën hadden een enorme weerklank.'⁷⁵ Fortuyn schermde tegenover de buitenwacht vaak met zijn achterban, bijvoorbeeld toen hij stelde dat Nederland 'vol' was. 'Die mensen herkennen zich in de wijze waarop ik dat formuleer.'⁷⁶

Ten slotte was Fortuyn in de jaren negentig geleidelijk aan meer op radio te horen en op televisie te zien. Afgezien van incidentele optredens in uiteenlopende programma's was hij commentator bij Radio Rijnmond en sinds 1998 tweeweeklijks present in het commerciële televisieprogramma *Business class* van zijn vriend Mens, die hem steevast 'professor Pim' noemde. Van die media-optredens genoot Fortuyn enorm. Het streelde zijn ijdelheid om door wildvreemde mensen te worden aangesproken.⁷⁷

De ster van Fortuyn mocht dan schijnen in de zalen van ondernemend Nederland, in de kolommen van *Elsevier* en voor de camera's van Mens, maar daarbij bleef het dan ook. Hij voelde zich niet serieus genomen door de gevestigde orde in de media, de politiek en het bestuur als publicerend 'politicus buiten de partijen'. De meeste omroepen en kranten zwegen de opvattingen dood die hij in zijn vele columns en boeken ventileerde, en als ze erop ingingen, was het vaak op een meewarige, neerbuigende manier. Ook de politiek trok zich niets aan van Fortuyns analyses en oplossingen; in het maatschappelijk debat viel zijn naam nauwelijks. Overgevoelig als hij was, kreeg Fortuyn vanzelfsprekend al snel het idee dat hij werd geboycot. Eigenlijk alleen zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur*

uit 1997 leidde tot felle reacties, op de voor Fortuyn voorspelbare manier: uit de hoogte. Het vvd-Tweede Kamerlid Oussama Cherribi noemde het boek ‘borrelpraat’: ‘Dr. Wilhelmus “Pim” S.P. Fortuyn doet weer van zich spreken. Nadat hij eerst de pvdA en de vvd heeft trachten te redden, is nu heel Nederland aan de beurt.’⁷⁸ Prominent pvdA-lid Annemarie Grewel vond in zijn ‘uitgepoepte’ teksten aanknopingspunten voor extreem rechts; haar partijgenoot Marcel van Dam betitelde Fortuyn als ‘een buitengewoon minderwaardig mens!’⁷⁹ *De Volkskrant* sprak over de ‘profeet uit Rotterdam’ die zich in het multiculturele debat mengde, en concludeerde: ‘Wilhelmus Fortuyn is geen serieus te nemen deelnemer aan die discussie.’⁸⁰

Dat hij door de politiek en de media als een paria werd beschouwd, sterkte Fortuyn in zijn idee dat hij een missie had. Die opdracht zag hij in religieuze termen.⁸¹ ‘Ook al vraagt mijn volk niet om raad, toch sta ik klaar’, haalde hij de profeet Jesaja uit het gelijknamige bijbelboek aan in *De verweesde samenleving*.⁸² De zin gaf zijn positie perfect weer. Niemand wilde hem kennen, in ieder geval niet de mensen die er toedoen. Fortuyn had echter een opdracht waaraan hij gehouden meende te zijn, een roeping: als een profeet moest hij het volk aanvoeren tegen de gevestigde machten met als doel het land weer aan de mensen terug te geven.⁸³ Die taak kende twee componenten: enerzijds diende hij over een program te beschikken om de stagnerende samenleving te hervormen en te moderniseren, en anderzijds moest hij minister-president worden om zijn voornemens te kunnen uitvoeren. Aan het opstellen van een program en de maatschappij-analyse waarop dat rustte, had Fortuyn gedurende de jaren negentig gestaag gewerkt, in wisselwerking met zijn eigen achterban; na de eeuwwisseling zou hij een gooi doen naar het minister-presidentschap.

Het program van Fortuyn

Vanaf 1990 onderzocht Fortuyn de ‘collectieve negatie door de elites van ons land van de problemen die de moderniteit oproept’.⁸⁴ Volgens hem zouden de ‘gevestigden’ er alles aan doen om de buitenstaanders buiten de deur te houden. In drie boeken deed hij de problemen uit de doeken. Het eerste deel in die trilogie heette toepasselijk *Aan het volk van Nederland*, dat hij in november 1992 in perscentrum Nieuwspoort presenteerde. Geïnspireerd door het gelijknamige politieke tractaat van Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol (die in dit boek in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen) bond Fortuyn hierin de strijd aan tegen de moderne regenten en bepleitte hij een verregaande democratisering van de politiek. De journalist Hans Wansink noemde het in programmatisch opzicht Fortuyns ‘... beslissende boek. Zijn diagnose en programma zouden in latere jaren nog radicalisering ondergaan, maar de kernboodschap van Fortuyn dateert van 1992.’⁸⁵ Centraal stond de calculerende burger, die door de politiek serieus genomen wenste te worden. ‘Wij willen dat de maatschappij wordt teruggegeven aan de burgers en

dat u zich dienstbaar aan de publieke zaak opstelt. Niets meer en niets minder!⁸⁶ In 1993 verscheen Fortuyns tweede boek in de trits, *De overheid als ondernemer*, waarin hij deze thema's verder uitwerkte. Om tegemoet te komen aan de kritiek dat een maatschappij bestaande uit calculerende burgers wel erg kil en zakelijk was, schreef Fortuyn in 1995 *De verweesde samenleving*. In dit 'religieus-sociologisch traktaat' pleitte hij voor een gemeenschappelijk stelsel van waarden en normen, dat hij wezenlijk achtte voor het functioneren van de samenleving.

Met dit laatste boek had Fortuyn zijn project, 'de omgang met de moderniteit', voltooid. Daarna publiceerde hij nog één boek dat voor zijn politieke program van groot belang zou zijn: *Tegen de islamisering van onze cultuur*, dat in 1997 verscheen. Hierin ging hij in op het ehech van de multiculturele samenleving, de toenemende islamisering van de Nederlandse cultuur en de vloek en dreiging van het cultuurrelativisme. Er zouden nog enkele bundels volgen van zijn columns, maar dat waren meer variaties op de thema's die Fortuyn in de loop van de jaren negentig had uitgewerkt in zijn vele publicaties – waarin hij zichzelf overigens nogal eens herhaalde en ook niet altijd consistent was.⁸⁷ Achtereenvolgens komen hieronder zijn mensbeeld, maatschappijvisie, zijn opvattingen over de islam en zijn populistische kritiek op de politiek aan de orde, waarna vervolgens zijn programmatische alternatieven de revue passeren: de democratisering en decentralisatie van het politieke bestel en het openbaar bestuur, de liberalisering van de verzorgingsstaat en de versterking van de nationale identiteit.

Mensbeeld: de 'beschaafde, sociaal voelende, calculerende burger'

Vanaf zijn geschriften aan het begin van de jaren negentig nam Fortuyn als uitgangspunt de vrije, geëmancipeerde, calculerende burger, die goed voor zichzelf weet te zorgen.⁸⁸ Deze autonome, mondige burger had in de jaren zestig het patriarchale gezag van zich afgeworpen en zich verlost van de knellende banden van de verzuiling.⁸⁹ Tegelijkertijd is deze individualist echter een sociaal wezen dat weet dat hij van anderen afhankelijk is en zich slechts kan ontplooien in en door de gemeenschap waaruit hij voortspruit. Een 'beschaafde, sociaal voelende, calculerende burger' was dus voor Fortuyn geen contradictio in terminis.⁹⁰

Toch klonk er na verloop van tijd in zijn werk een zekere bezorgdheid door over de egoïstische en materialistische neigingen van de moderne burger, en over zijn 'ongebreidelde winststreven en dito consumentisme'.⁹¹ In 1995 benadrukte Fortuyn zoals al vermeld het belang van 'een collectief beleefd normen- en waardenstelsel zonder hetwelk samenleven op den duur niet mogelijk is'.⁹² Doordat het patriarchaal gezag in gezin en maatschappij als gevolg van de ontzuiling was verzwakt en de samenleving letterlijk 'verweesd' geworden, namen jongeren niet meer vanzelfsprekend de waarden en normen van hun ouders en onderwijzers over. Kinderen 'zien zichzelf daardoor op jeugdige leeftijd al als individu en te weinig als onderdeel van een groter geheel, met als gevolg dat de belevingswereld al vroeg sterk egocentrisch wordt, hetgeen het samenleven er niet gemakkelijker

op maakt'.⁹³ Jongeren dienden dan ook via vorming te leren wat samenleven inhoudt. Deze vorming vereiste kleinschalig onderwijs, toegesneden op de 'menselijke maat'.⁹⁴

Naast een betere socialisatie in gezin en school stelde Fortuyn begin 2002 voor om een maatschappelijke dienstplicht voor jongeren in te voeren. Een van de doelstellingen hiervan was het 'leren omgaan met mensen van verschillende sekse, geardeerdheid, sociale afkomst en etnische achtergrond', en zodoende 'het Nederlanderschap inhoud te geven en de natievorming te verstevigen'.⁹⁵ Ook op andere gebieden, zoals 'sociale menging' van allochtonen en autochtonen in woonwijken, sloot hij dwang niet langer uit.⁹⁶ Dit duidt erop dat zijn mensbeeld – waarschijnlijk onder invloed van de problemen die hij zag in de multiculturele samenleving – pessimistischer en minder liberaal is geworden. In *De puinhopen van acht jaar paars* schreef Fortuyn voor het eerst nadrukkelijk over 'het menselijk tekort, met het kwade dat de mens nu eenmaal aankleeft, niemand van ons uitgezonderd'.⁹⁷ Dit pessimisme deelde Fortuyn met conservatieve denkers als Edmund Burke.⁹⁸

Maatschappijvisie: van overlegeconomie naar contractmaatschappij

Fortuyn bleef vanaf de jaren zeventig maatschappijcriticus, al veranderde het ideologische kader van zijn kritiek, van (neo)marxisme in radicaal liberalisme. Kernpunt van zijn kritiek op het huidige maatschappelijke bestel is dat het niet meer past bij de 'moderniteit', dat wil zeggen de geëmancipeerde burger. De institutionele structuur van de samenleving dateerde nog uit het tijdperk van de verzuiling. In dit corporatieve, bureaucratische bouwwerk – door Fortuyn aangeduid als 'overlegeconomie' – werkten zuilen en klassen met elkaar samen, waarbij de staat als regisseur fungeerde. In gremia als de Sociaal-Economische Raad (SER), de Stichting van de Arbeid of de Kamers van Koophandel bepaalden de verzuilde elites van door de overheid erkende belangengroepen het economische en sociale beleid. De invloed van deze instellingen en actoren was zeer groot, maar hun maatschappelijke representativiteit vaak twijfelachtig – terwijl de burger-consument niet mocht meespreken.

Fortuyn oordeelde niet negatief over de prestaties in het verleden van deze 'overlegeconomie', die hij in zijn proefschrift had onderzocht. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de groei van de welvaart gelijkmatiger dan voorheen verdeeld over de bevolking. Het probleem was echter dat, terwijl de maatschappij en haar burgers wezenlijk veranderd waren, de institutionele vormen van de paternalistische overlegeconomie bleven voortbestaan en zelfs opnieuw een vaste vorm hadden gevonden in het poldermodel.⁹⁹ De huidige samenleving was als relict van het verzuilingstijdperk 'dichtgetimmerd en tot verstikkens toe georganiseerd', aldus Fortuyn, en bestond uit logge, 'collectivistische' organisaties die de eigen verantwoordelijkheid ontmoedigden.¹⁰⁰ Aan deze verstarring moest een einde komen door ruim baan te geven aan de veel flexibelere 'contractmaatschappij'. Deze samenlevingsvorm zou ook goed aansluiten bij de horizontale, platte 'net-

werkorganisaties', die met de ontwikkeling van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie hun intrede hadden gedaan en die geleidelijk de hiërarchische, bureaucratische complexen van de overlegeconomie zouden aflossen.

In de contractmaatschappij zouden de rechten en plichten van de burgers helder zijn geregeld en zouden de burgers geprikkeld worden tot het nemen van initiatieven en risico's. Dit betekende dat vertrouwde zekerheden op de schop moesten; 'minder collectivisme, meer individualisme'.¹⁰¹ In de optiek van Fortuyn diende het marktmechanisme op de arbeidsmarkt beter zijn werk te doen. In plaats van de beschermde positie van vaste aanstellingen voor onbepaalde duur moesten er arbeidscontracten komen van hooguit vijf jaar – ook voor ambtenaren, zoals hij in zijn oratie verkondigde. Verder diende het algemeen verbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) voor een bedrijfstak onmogelijk te worden.

Zo zouden de tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal verdwijnen. In de contractmaatschappij bestaan geen klassen meer – een kleinburgerlijke utopie, meende de socioloog Erik van Ree in een scherpe analyse van Fortuyns gedachtegoed.¹⁰² Zover was het echter nog niet, dat besepte de socioloog Fortuyn ook wel. Hij onderscheidde drie klassen in de huidige maatschappij: een internationaal geïntereerde bovenklasse (de managers van de multinationals), een brede middenklasse (min of meer zelfstandige ondernemers/werknemers) en een onderklasse van veelal laaggeschoolde werklozen die amper zou deelnemen aan het maatschappelijk leven.¹⁰³ Deze onderklasse baarde hem grote zorgen, vooral omdat zij uit gebrek aan individueel perspectief gemakkelijk naar collectivistische en fundamentalistische (schijn)oplossingen voor haar problemen zou kunnen zoeken.

Islam

Een groot deel van de maatschappelijke onderklasse was naar de mening van Fortuyn door haar islamitische achtergrond van huis uit geneigd tot fundamentalistische remedies. De islam, die hij beschouwde als een 'volstrekt achterlijke agrarische ideologie', erkende naar zijn mening immers niet universele waarden als mensenrechten en de scheiding tussen kerk en staat, noch het beginsel van individuele verantwoordelijkheid, en stond daarmee haaks op de door hem nagestreefde moderniteit. Afgezien van een volgens Fortuyn te verwaarlozen intellectuele minderheid streefden de meeste moslims naar een islamitische staat waarin weinig plaats zou zijn voor afwijkende opvattingen, individuele autonomie en emancipatie van vrouwen en homo's.¹⁰⁴ Fortuyn zag Europa steeds meer bedreigd worden door het islamitisch fundamentalisme en riep zo'n twee weken voor '9/11' zelfs op tot een 'koude oorlog' tegen de islam. 'De grootste bedreiging voor de wereldvrede komt van de islam, waarbij het onderscheid tussen liberale en fundamentalistische islam slechts betrekkelijk is.'¹⁰⁵

De kritiek van Fortuyn op de multiculturele samenleving vloeide voort uit zijn vrees voor de 'islamisering van onze cultuur' en de 'opheffing van de Nederlandse

identiteit'.¹⁰⁶ Dit soort kritiek werd in Nederland te vaak afgedaan als 'racistisch' en 'rechts-extreem', vooral door de 'Linkse Kerk' – zoals Fortuyn de PVDA, Groen-Links en D66 vaak geringschattend aanduidde. Echter ook het CDA en de VVD hadden volgens hem het probleem onderschat. Hij weet dat in de eerste plaats aan een wijdverbreid cultuurrelativisme, dat de verdediging van de eigen Nederlandse (westerse, liberale) waarden eigenlijk onmogelijk zou maken: 'wij' zouden niet beter zijn dan 'zij', ook als 'zij' vrouwen hoofdzoekjes voorschrijven, homoseksualiteit als een ziekte bestrijden en wellicht zelfs de democratie willen afschaffen. In de tweede plaats konden de gevestigde partijen van links en rechts de ogen sluiten voor de multiculturele spanningen omdat zij allemaal verworpen zijn tot 'smalle middenklassepartijen' die het contact met de onderklasse (en grote delen van de brede middenklasse) verloren hebben, aldus Fortuyn. Het debat hierover zou het establishment taboeïseren door kritiek op de gebrekkige integratie met racisme in verband te brengen.¹⁰⁷

Dit gebrek aan contact tussen politieke elite en achterban zag Fortuyn als een structurele tekortkoming van het Nederlandse politieke bestel. Dat bestel faalde ook op een ander belangrijk punt, de eerdergenoemde aanpassing van de verstarde overlegeconomie en van de bureaucratistische verzorgingsstaat.

Populistische kritiek op de politiek

De omvorming van de stroperige overlegeconomie tot de contractmaatschappij, dringend noodzakelijk om de economie en de samenleving te revitaliseren, vereiste de regie van de staat.¹⁰⁸ De staat is immers verantwoordelijk voor de inrichting van het publieke domein. Deze enorme moderniseringsslag, die een einde aan de verstikkende consensuscultuur en het openbreken van het circuit van de gevestigde belangen inhield, ging volgens Fortuyn echter de kracht van het Nederlandse politieke bestel te boven. Dat zou mede komen doordat de generatie politici in de jaren negentig gepokt en gemazeld was in de traditie van de overlegeconomie en hieraan dus hardnekkig vasthield.

Fortuyn richtte zijn pijlen in hoofdzaak op drie aspecten van het politieke bestel, waarbij hij vooral tegen de door zijn aartsvijand Kok geleide 'paarse' kabinetten van PVDA, VVD en D66 fulmineerde. Op elk punt is zijn kritiek ronduit populistisch te noemen. In de eerste plaats nam hij bij voortduring het *incrowd*-karakter van de gevestigde politieke elite op de korrel, door hem ook wel 'Ons Soort Mensen' (OSM) genoemd: de 'mensen die er toedoen. U en ik behoren daar zeker niet toe'.¹⁰⁹ Hij voer regelmatig uit tegen 'de aparte politieke kaste..., los van de maatschappij'. Dit 'volstrekt incestueus circuit' zou Den Haag al decennia lang in een 'wurggreep' houden. De 'mandarijnen' of 'regenten' – in de regel afkomstig uit PVDA, CDA en VVD – speelden elkaar volgens het 'ons-kent-ons-systeem' de baantjes in het openbaar bestuur en de collectieve sector toe, net zoals hun voorgangers in de achttiende eeuw dat deden.¹¹⁰ Alleen zij worden gecoöpteerd die bereid zijn zich te conformeren; zij die zich niet aan de mores houden worden

uitgestoten. De persoonlijke frustratie van Fortuyn klinkt er onmiskenbaar in door.¹¹¹ Gehecht aan het pluche zijn deze politici niet geneigd verantwoordelijkheid te nemen voor gemaakte fouten. Zoals elke kaste vormt de politieke elite tegenover de buitenwereld een gesloten kring. ‘Men is als de dood zo bang voor buitenstaanders in de politiek, helemaal als die zichzelf aandienen en op eigen gelegenheid in de Kamer willen komen’, zo schreef Fortuyn al met voorspellende blik in 1994.¹¹² Erger nog, ze manipuleren zelfs de wet: ‘Iedereen is gelijk voor de wet, alleen politici en hoge ambtenaren en andere (politieke) bestuurders een beetje meer dan wij, gewone burgers.’¹¹³

De politieke elite zou volgens hem bovendien weinig behoefte tonen de kiezers om hun mening te vragen – zijn tweede punt van kritiek. ‘Alle echt belangrijke zaken worden besloten en geregeld in het bestuurlijke circuit, dat deze zaken nooit rechtstreeks voorlegt aan burgers die door deze besluiten worden geraakt.’¹¹⁴ ‘Praten mag wel, maar beslissen gebeurt door een beperkt aantal personen.’¹¹⁵ Formeel werd er op democratische wijze geregeerd, doordat de regering in het openbaar verantwoording aflegt aan het parlement. Het ‘echte bestuur’ speelde zich echter af in achterkamertjes van besloten kabinetformaties en daarna in het torentje van de minister-president. Kortom: ‘De Nederlandse politieke en bestuurlijke elite heeft lak aan de democratie, lak aan de burger.’¹¹⁶ Van dualisme kwam weinig terecht; als gevolg van fractiediscipline, partijdwang, torentjesoverleg en regeerakkoorden was het parlement ‘mond dood’ gemaakt.¹¹⁷ Het begrip ‘volksvertegenwoordiger’ was volgens Fortuyn dan ook een loze term geworden, ‘preciezer is de duiding “partij- en belangenvertegenwoordiger”’.¹¹⁸ Verkiezingen zouden weinig oplossen, ook al omdat voor de kiezer nooit duidelijk zou zijn welke regeringscombinatie uit de bus komt, somberde Fortuyn: ‘We stevenen in een fors tempo af op een nepdemocratie. Eens in de vier jaar mogen we een stem uitbrengen, daarna regelt de politieke kaste de rest.’¹¹⁹

Daarbij kwam ook nog eens dat belangrijke functies, zoals die van premier, burgemeester, commissaris van de Koningin of vicevoorzitter van de Raad van State, niet verkiesbaar zijn. Het is in de ogen van Fortuyn dan ook niet verwonderlijk dat het gezag van de politiek door deze regentencultuur is geërodeerd en de afstand tussen bestuur en burger groter is geworden dan ooit tevoren. Politieke partijen slaagden er zijns inziens niet meer in deze kloof te overbruggen. Hun legitimatie was als gevolg van de ontzuiling verschrompeld door het afkalven van hun maatschappelijke basis; zij waren gedegradeerd tot kiesvereniging. Bovendien stelde hij dat ze ‘ontaard zijn in banenmachines voor een kleine politieke elite’ en met die elite helemaal vergroeid waren geraakt.¹²⁰ De partijen onderhielden nauwelijks nog banden met hun achterban, mede omdat zij de interne democratie zouden hebben afgeschaft.¹²¹ De ‘fossiele’ partijen hadden volgens Fortuyn hun langste tijd gehad. Het is dan ook niet vreemd dat hij met een nieuwe partij (aanvankelijk Leefbaar Nederland, later de LPF) aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 wilde deelnemen.

De derde steen des aanstoots van Fortuyn was het consensus zoekende gedrag van politici en de afwezigheid van een grote, samenhangende visie in de politiek, een blauwdruk voor de toekomst. 'Dat noemde men in vervlogen dagen een maatschappijbeschouwing of een ideologie. De hedendaagse kaste van politici denkt het niet alleen zonder te kunnen, maar gaat ervan uit dat dit veel beter is zo.'¹²² De partijen waren naar het midden opgeschoven en verschilden slechts gradueel van elkaar; ze waren niet meer dan 'één pot nat'.¹²³ Geen politicus zou het meer aandurven de contouren van de toekomstige Nederlandse samenleving te schetsen – behalve Fortuyn dan, de 'politicus buiten de partijen', die boek na boek een *grand design* presenteerde.¹²⁴ Den Haag zou het totaal aan originaliteit, creativiteit en moed ontbreken. Fortuyn noemde dit 'kleine politiek' en dacht met weemoed terug aan de jaren zeventig. 'Na de kleurenrijkdom van een Den Uyl, een Van Mierlo, Wiegel en Van Agt kwam de kleurloze pragmaticus orde op zaken stellen.'¹²⁵ In de jaren negentig zaten er in de Tweede Kamer politici met veel detailkennis, maar zonder visie. Zij hadden een voorkeur voor consensus, 'plooiën en gladstrijken', ze draaiden om de hete brei heen en namen geen leiding.

Volgens Fortuyn 'hebben de mensen in het land schoon genoeg van Paars, van de gesloten cultuur van het Poldermodel, van het regentenpartijgedoe, van de achterkamertjes, van het buitensluiten van de burger in het algemeen..., maar bovenal hebben de mensen in het land genoeg van al dat verantwoordelijkheidsmijddende gedrag'.¹²⁶ Al aan het begin van de jaren negentig achtte hij 'een grote schoonmaak onder de mandarijnen' nodig.¹²⁷ Door zelf de politiek in te gaan, hoopte Fortuyn niet alleen het ongenoegen van de mensen in het land te kanaliseren, maar hun ook een alternatief te bieden. Dat programma zou (enigszins geforceerd) samengevat kunnen worden in drie hoofdpunten: democratisering en decentralisatie van het politiek systeem, liberalisering van de verzorgingsstaat en versterking van de nationale identiteit.

Democratisering en decentralisatie

Vernieuwing van het politieke systeem en het openbaar bestuur loopt als een rode draad door Fortuyns publicaties. De hervormingen die hij voorstelde, komen neer op vergroting van de democratische controle, versterking van de uitvoerende macht en decentralisatie van bevoegdheden.

Erg radicaal waren Fortuyns voorstellen voor democratisering niet. De belangrijkste politieke bestuurders – minister-president en burgemeester, maar ook voorzitters van de Kamers van Koophandel – moesten niet meer door partijbonzen worden aangewezen, maar door burgers verkozen. Overigens moest Fortuyn aan het begin van de jaren negentig nog niets weten van een direct gekozen minister-president, omdat zo'n rechtstreeks mandaat het deze functionaris makkelijker zou maken als regeringsleider op te treden, hetgeen een inbreuk zou vormen op het beginsel van collegiaal bestuur. Bovendien zou de volksvertegenwoordiging aan macht inboeten.¹²⁸ Later veranderde hij van standpunt. In 2002 maakte hij zich

kwaad over ‘burgervader’ Kok, ‘niet gekozen natuurlijk, want dat geeft maar invloed en inmenging van onkundige ingezetenen op het bestuur!’¹²⁹

Verder vond Fortuyn dat de kiezers meer direct contact met hun volksvertegenwoordiger dienden te hebben; om dat te bereiken moesten Kamerleden niet langer in het kielzog van de lijsttrekker in de Kamer komen. Een districtenstelsel vond hij te ingewikkeld en rigide. Er was een veel simpeler oplossing: bij de Kamerverkiezingen moesten de partijen veel meer kandidaten stellen dan ze normaal deden en de gewonnen zetels aan de kandidaten toedelen op basis van het aantal stemmen dat die hadden weten te trekken. ‘Door de lijstvolgorde geen inhoud meer te geven heeft de politieke partij alleen nog het recht tot kandidaatstelling en kiest de kiezer uit de royaal uitgevallen lijst zijn eigen kandidaat. Daarmee is op een eenvoudige manier... de band tussen kiezer en gekozone versterkt.’¹³⁰

Over het instrument van het referendum was Fortuyn niet eenduidig. Een paar keer heeft hij in zijn werk het houden van een volksraadpleging wat terloops en indirect voorgesteld – en dan vooral bij staatkundige kwesties als de instelling van de deelgemeente Feijenoord of de uitbreiding van de Europese Unie.¹³¹ In het algemeen was Fortuyn echter niet zo over het referendum te spreken, terwijl dit middel de burger toch meer directe invloed op de politieke besluitvorming zou kunnen geven, de verstarring doorbreken en het debat terugbrengen. De reserves van Fortuyn hadden te maken met zijn vrees dat een referendum afbreuk kan doen aan de regierol van de politicus. Na een door de politiek georganiseerd open en publiek debat, waarin iedereen in het land zijn mening kan geven, neemt de politicus een besluit, ‘want het is niet: u vraagt en wij draaien, zoals menig hedendaags politicus zijn taak opvat. Nee, het is: ik heb heel goed naar u geluisterd en ik zal op basis daarvan leiding geven.’¹³² Als de burger dit niet bevalt, dan kan hij zijn afwijzing bij de eerstvolgende verkiezingen kenbaar maken.

Fortuyn zwoer bij sterke politici. ‘Het is tijd voor een andere politiek’, schreef hij in zijn *Aan het volk van Nederland*, tijd voor een politiek die de regie weer neemt.¹³³ De leider moest de richting aangeven, waarna de rest zou volgen. ‘Zo’n type hebben we nu weer nodig’, aldus Fortuyn in 2001. ‘Iemand die het kan voordoen. Dan word je vanzelf de incarnatie van het volk.’¹³⁴ Daarvoor waren politici nodig die daadkrachtig zijn, sterke knieën hebben en leiderschap tonen, waarbij hij stevast de Britse premier Margaret Thatcher noemde. Hij vond haar beleid in sociaal opzicht een ramp, maar bewonderde haar stijl en politieke *fingerspitzengefühl*, net als die van de Amerikaanse president Reagan. ‘Hun beider grote kracht is dat zij feilloos aanvoelen wat het gezonde verstand van de kleinburgerlijke middenklasse, de kurk waar al ons soort maatschappijen op drijft, over de grote vraagstukken van deze tijd te melden heeft.’¹³⁵ Goede politici waren overigens niet goedkoop, daar mocht de maatschappij best wat voor uittrekken. Fortuyn bepleitte de verhoging van hun salarissen. Volgens hem was het niet echt meer een eer om tot Kamerlid te worden verkozen. ‘Het ambt wordt ook slecht

gehonoreerd: een salaris van een ton of drie zou meer in de rede liggen.¹³⁶ Fortuyn schreef dit aan het begin van de jaren negentig en rekende dus nog in guldens.

Om de efficiency van de uitvoerende macht te versterken, wilde Fortuyn het parlementaire, op coalities gebaseerde kabinet inruilen voor een zakenkabinet.¹³⁷ Een dergelijk kabinet moest bestaan uit lieden die hadden bewezen bekwaam te zijn bij het leiden van grote veranderingsprocessen. Zij dienden namelijk de overgang van de overleg- naar de contractsamenleving uit te voeren. Hun optreden moest niet autoritair maar democratisch zijn. Het zakenkabinet steunde niet op een partijpolitieke coalitie en had geen binding met fracties in de Tweede Kamer, maar regeerde op basis van wisselende parlementaire meerderheden. Het aantal ministers moest worden teruggebracht tot vijf à zes. De ministerraad diende te fungeren als afstemmingscollege en zou als collectief de gehele rijksoverheid aansturen, ongeveer zoals bij een groot bedrijf de raad van bestuur dat doet.¹³⁸ Er moesten meer staatssecretarissen bijkomen, die als een soort ‘politieke divisiedirecteur’ zouden gaan werken.

Met het verdwijnen van de knellende coalitiebanden tussen regering en fracties en van het gedetailleerde regeerakkoord, zou de monistische cultuur plaatsmaken voor dualistische verhoudingen, verwachtte Fortuyn. Het parlement was dan niet langer monddood, maar kon werk maken van zijn controlefunctie en vrijelijk debatteren. ‘De inhoudelijke discussies vinden dan weer plaats waar zij horen: in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.’¹³⁹ Bevrijd van fractiedwang kon de volksvertegenwoordiger zich politiek duidelijker profileren en daarmee herkenbaarder worden voor de kiezer.¹⁴⁰

Het zakenkabinet diende te regeren op hoofdlijnen en een aanzienlijk deel van de uitvoerende taken te delegeren aan een zestal regio’s, die in de plaats van provincies moesten komen. Tegelijkertijd konden gemeenten juist kleiner worden. Aan het hoofd van de regio’s moest een gekozen bestuurder komen te staan, die door Fortuyn enigszins archaisch tot ‘stadhouder’ werd gedoopt.¹⁴¹ Op elk niveau moest het ambtenarenapparaat inkrimpen. Reeds lang pleitte Fortuyn voor een veel kleinere maar flexibeler overheid, die royaal taken zou afstoten naar de particuliere sector en waarin de uitvoerende diensten zoveel mogelijk zouden worden verzelfstandigd.¹⁴²

Liberalisering van de verzorgingsstaat

Naast de hervorming van het politieke bestel streefde Fortuyn naar een complete herinrichting van de verzorgingsstaat. Deze was te veel gebaseerd op collectieve verzorgingsarrangementen en stelde een premie op ‘ledigheid en risicomijding’ door burgers praktisch het ‘recht’ toe te kennen zich te onttrekken aan het arbeidsproces.¹⁴³ Publiekrechtelijke organisaties waarin de regenten van overheid, vakbeweging en werkgevers samen het beleid bepaalden, zoals de SER, moesten plaatsmaken voor privaatrechtelijke vormen van vrijwillige samenwerking.

De sociale zekerheid diende te worden geïndividualiseerd en geminimaliseerd tot een stelsel van basisvoorzieningen, zodat mensen minder afhankelijk zouden worden, meer verantwoordelijkheid zouden nemen voor hun eigen levensgeluk en zich meer zouden inspannen. De overheid moest een bepaald basisniveau garanderen dat op een ‘cultureel bepaald minimum’ ligt; voor alles wat dit vangnet te boven ging, moest de burger zich particulier bijverzekeren. Verder diende de bijstand te worden vervangen door een minimaal basisinkomen (ofwel een negatieve inkomstenbelasting).¹⁴⁴ Iedereen zou bovenop dit lage minimuminkomen premievrij en onbelast een maximum bedrag kunnen bijverdienen. Deze regeling zou tegelijk een groot deel van de vele uitkerings- en controle-instanties in de sociale zekerheid overbodig maken. De WAO zou beperkt moeten worden tot ziekten of ongevallen die in en door de arbeidssituatie ontstaan waren.¹⁴⁵ Terugblikkend zei Fortuyn dat hij ooit had geloofd in de ‘communistiche staatstheorie’, die inhield dat het goed was de welvaart gelijkelijk te verdelen – totdat hij erachter kwam dat egalitarisme de mensen lui maakt. De verzorgingsstaat veroordeelde hen tot passiviteit.¹⁴⁶

Voor de gezondheidszorg, onderwijs, politie en justitie, kortom, voor de hele collectieve sector, had Fortuyn een krachtig en simpel recept: schaalverkleining, afslanking vooral van de administratieve en adviserende staf, meer particulier initiatief en meer keuzevrijheid voor de consument-burger. De kosten die daarmee bespaard zouden worden, dienden terug te vloeien naar de burgers en bedrijven. Bovendien zou naar zijn mening de efficiency erdoor toenemen. In beeldende taal schilderde Fortuyn de schadelijke invloed van professionele bestuurders en ‘deskundigen’ op de kwaliteit van gezondheidszorg en onderwijs. In kleinschaliger ziekenhuizen en scholen zouden bestuur en uitvoering weer gecombineerd kunnen worden – artsen en leerkrachten zouden het bestuur overnemen van de bureaucraten –, waardoor de kosten zouden dalen en de kwaliteit zou stijgen.¹⁴⁷

Versterking van de nationale identiteit

Het begrip ‘nationale identiteit’ komt in de vroegere publicaties van Fortuyn nog niet voor. Voor zover kon worden nagegaan, gebruikte hij het pas in 1993, en dan eerst in de context van de Europese eenwording en mondialisering. ‘Nationale identiteit is eerst en vooral weten wie je bent, niet alleen als persoon, maar ook als volk dat samenleeft in een bepaald maatschappelijk verband op een afgebakend grondgebied.’¹⁴⁸ Kort daarna pleitte hij zelfs voor een ‘naar buiten gekeerd nationalisme dat een scherp oog heeft voor de eigen kracht en verworvenheden, maar ook voor nationale tekortkomingen en het achteroplopen in internationaal verband’.¹⁴⁹ Goed onderwijs in de vaderlandse geschiedenis zou naar zijn idee bijdragen aan de ontwikkeling van de Nederlandse identiteit en aan een ‘bewust beleefd collectief stelsel van (kern)normen en -waarden’ en zo de sociale cohesie bevorderen.¹⁵⁰

Aan die nationale identiteit ging Fortuyn steeds meer waarde hechten, eerst vanwege de Europese integratie en daarna door de problemen die hij signaleerde op het terrein van de integratie van migranten. Europese eenwording achtte Fortuyn in de jaren tachtig nog onontbeerlijk; om het nationalisme binnen de Europese Gemeenschappen (EG) terug te dringen, was hij een uitgesproken voorstander van een sterke uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees parlement en de overdracht van nationale bevoegdheden aan de EG-instellingen.¹⁵¹ Nationaal besef vond hij echter al in die tijd van het grootste belang om een verenigd Europa zelfbewust tegemoet te treden. Het Europese integratieproces wekte bij Fortuyn echter in de loop van de jaren negentig toenemende weerstand op, niet alleen vanwege de fraude, verspilling en bureaucratie die hij waarnam, maar ook vanwege de dreiging voor het voortbestaan van de nationale staat, die cultureel en ideologisch eerder moesten worden versterkt dan afgebroken.

Het belangrijkste bezwaar van Fortuyn was wel dat de Europese Unie (EU), zoals de EG na het Verdrag van Maastricht in 1992 ging heten, niet gedragen werd door de burgers. 'De EU is te veel verworden tot een bolwerk van landelijke toppolitici, topondernemers en topbureaucraten. De EU is in de meeste EU-lidstaten gedegradeerd tot een eliteproject bij uitstek: onvoldoende gedragen door hun bevolkingen, maar rabiata nagestreefd en gewild door hun eigen leidinggevende elites.'¹⁵² Het was een 'zielloos Europa', de titel van het boek waarin hij in 1997 zijn harde kritiek op een rij zette. Er was geen gemeenschappelijke Europese cultuur of taal die als basis kon dienen voor een federaal of supranationaal Europa.

In plaats van een bureaucratische Europese 'superstaat' wenste Fortuyn een confederatie van soevereine staten, die alle hun eigen nationale identiteit behielden. 'De bevolkingen van de lidstaten hebben dat allang begrepen. Nu onze politiek-bureaucratische kaste nog.'¹⁵³ Het Europees parlement, waaraan Fortuyn ooit groot belang hechtte, kon wat hem betrof verdwijnen en de parlementaire controle overlaten aan de nationale parlementen. Later stelde hij voor het te vervangen door een senaat van afgevaardigden uit nationale parlementen.¹⁵⁴ Overigens beschouwde Fortuyn zich in maart 2002 nog altijd als 'een loyale voorstander van de EU, maar met behoud van eigen identiteit en waar dit kan met behoud van onze soevereiniteit'.¹⁵⁵

Vanaf het midden van de jaren negentig zag de socioloog uit Rotterdam de nationale identiteit niet alleen ondermijnd worden door de Europese integratie, maar nog veel meer door de toename van migranten uit niet-westerse, en in het bijzonder islamitische landen, die onvoldoende geïntegreerd raakten in de Nederlandse samenleving, zoals al vermeld. Dit is het thema van zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur*. Om dit probleem op te lossen zijn volgens hem twee wegen te bewandelen: beperking van nieuwe immigratie en krachtiger integratie van de aanwezige migranten. In 1992 accepteerde Fortuyn de voortgaande immigratiestroom nog als onvermijdelijk: 'De West-Europese grenzen zijn zo lek als een mandje. En hoe willen we die grenzen, dikwijls gevormd door zeeën, ook dichthouden? Alle elektronica van de wereld zal niet kunnen verhinderen dat wie

erin wil komen, daarin ook zal slagen.¹⁵⁶ Hij zag toen ook nog wel voordelen voor de maatschappij: de vergrijzing zou misschien uitblijven en het productieve vermogen zou vergroot kunnen worden. Over het asielbeleid van staatssecretaris Aad Kosto (PVDa) oordeelde Fortuyn in 1993 nog ronduit negatief: het 'is uiterst restrictief en wordt over de hoofden van de slachtoffers heen door de socialistische staatssecretaris Kosto rücksichtslos bevochten'.¹⁵⁷

Een jaar later was van deze gematigde opstelling weinig meer over. 'Nederland is vol!', zo verklaarde Fortuyn in oktober 1994 in een column in *Elsevier*, 'en moet dus stante pede op slot'.¹⁵⁸ Alleen in uitzonderlijke gevallen wilde hij nog vreemdelingen permanent toelaten. Ook hekelde hij het feit dat een rigide uitleg van artikel 1 van de grondwet een discussie over de komst 'van nog meer vreemdelingen in dit overvolle land' onmogelijk maakt. Hoopte Fortuyn aanvankelijk nog op een restrictief toelatingsbeleid in Europees verband, later drong hij sterk aan op een Nederlandse *alleingang*: ons land diende het Verdrag van Schengen en het VN-vluchtelingenverdrag op te zeggen, de wet op gezinshereniging drastisch te herzien en weer grenscontroles in te stellen, 'met andere woorden grenzen dicht!'¹⁵⁹ Vluchtelingen moesten worden opgevangen in hun eigen regio; Nederland hoefde dus alleen Duitse, Deense, Britse of Franse vluchtelingen toe te laten – een tamelijk gratuite toezegging.¹⁶⁰

Terwijl Fortuyn zijn immigratiebeleid aanscherpte, bleef hij hameren op een 'streng' integratiebeleid van de aanwezige migranten. Ze moesten zich aanpassen, hetgeen uiteraard wilde zeggen verplicht Nederlands leren, maar ook onderricht krijgen in 'onze basisnormen en -waarden, zoals de scheiding van kerk en staat en de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, zowel in het private als in het publieke domein, alsmede de positie van kinderen én de cultuurbronnen van onze beschaving, te weten: het jodendom, het christendom en het humanisme'.¹⁶¹ Mede om dit assimilatieproces te bevorderen, stelde Fortuyn een algemene (militaire of sociale) dienstplicht voor jongens en meisjes rond de achttien jaar voor, waarbij beide seksen in een soort woongroepen samen moeten leven, uiteraard op voet van gelijkheid.¹⁶² Voor het slagen van dit integratiebeleid achtte hij een restrictief toelatingsbeleid ook noodzakelijk, om namelijk een draagvlak te scheppen voor dat deel van de bevolking dat alle kosten en problemen moet dragen.¹⁶³

De schuivende panelen van Fortuyn

Voldeed Fortuyn aan de eisen die hijzelf aan politici stelde – beschikte hij dus over een visie of ideologie? Meer dan één, zou het antwoord kunnen luiden, want hij had er drie: liberalisme, populisme en nationalisme. Evenals bij de PVDa, waarvan hij in 1989 afscheid nam, zou men bij hem het beeld van schuivende panelen kunnen gebruiken om zijn gedachtegoed te verduidelijken.¹⁶⁴

Het eerste paneel is de liberale kritiek op de corporatistische overlegeconomie en de verzorgingsstaat. Deze kritiek begon hij al te uiten in zijn socialistische periode en kreeg na het midden van de jaren tachtig een liberale wending. De

klassenstrijd liet hij achter zich: in de contractmaatschappij diende de mondige burger voor zichzelf te zorgen. In plaats van afhankelijk te zijn van een bureaucratische overheid en belangenorganisatie moest hij zo veel mogelijk zichzelf verzekeren tegen de risico's van de moderne samenleving en 'ondernemer van eigen arbeid' worden.

Over dit liberale paneel schoof vanaf het begin van de jaren negentig een populistische afkeer van de politieke elite in Nederland, die de liberalisering van de verzorgingsstaat en de overgang naar de contractmaatschappij zou blokkeren en de wil van de kiezers negeren. De burgers zijn beroofd van hun invloed op de koers van de staat. Om de macht van de regenten te breken, stelde Fortuyn democratisering en decentralisatie van het bestel voor. Zijn populisme bleef inhoudelijk eigenlijk nogal gematigd – wel de directe verkiezing van ambtsdragers, niet ondubbelzinnig de invoering van een referendum –, maar uitte zich vooral in de stijl waarin hij het politiek bestel aanviel, zoals hierna nog aan bod zal komen. Ook zijn voorstel van een zakenkabinet paste hierin: mannen en vrouwen uit het zakenleven zouden beter zijn geëquipeerd voor het landsbestuur dan de beroeps politici die geen weet hebben van wat zich in de dagelijkse praktijk afspeelt.

In het midden van de jaren negentig verscheen het derde paneel, de nationalistische afkeer van Europese eenwording en van culturele minderheden (moslims met name), die de Nederlandse identiteit ondermijnen. Dit nationalisme werd weliswaar geleidelijk sterker, maar bleef bij Fortuyn vrij gematigd van inhoud. Zo stelde hij anders dan bijvoorbeeld Hans Janmaat van de Centrumdemocraten, Filip Dewinter van het toenmalige Vlaams Blok of Jean-Marie Le Pen, destijds leider van het Front National, geen voorkeursbeleid voor autochtonen voor ('eigen volk eerst') en evenmin remigratie van aanwezige migranten: 'Met de bevolking die we nu hebben, oorspronkelijke Nederlanders en vreemdelingen, gaan we er iets moois van maken', schreef Fortuyn in 1994. 'We zullen moeten bouwen aan het volk van Nederland, waarbij afkomst er niet toe doet.'¹⁶⁵ En ook al stond hij later veel kritischer tegenover de multiculturele samenleving, hij zou autochtonen formeel niet boven allochtonen stellen. 'Met de mensen die hier zijn alle mogelijkheden benutten om te emanciperen', verkondigde hij begin 2002 nog.¹⁶⁶ Niettemin stond zijn nationalisme soms op gespannen voet met zijn liberalisme, vooral wanneer het communitaristische en licht autoritaire trekjes kreeg (jongeren verplicht in woongroepen, gedwongen spreiding van allochtonen).

In een periode van een jaar of tien, vijftien ontwikkelde Fortuyn zich van marxist tot een liberaal en (gematigd) nationaal-populist. Fortuyn hanteerde echter niet een collectivistisch en homogeen begrip 'volk'; daarvoor had hij als socioloog – en wellicht als voormalige marxist – een te scherp oog voor de verschillende maatschappelijke schakeringen. Naast de elite of 'bovenklasse' onderscheidde hij immers ook een middenklasse en onderklasse. Dat hij ook in etnische zin niet van een homogeen volk uitging, maar van een samenleving die zowel uit autochtonen als allochtonen bestond, is hierboven al aan de orde geweest. Die allochtonen dienden zich volgens Fortuyn echter wel in verregaande mate aan te passen aan

de Nederlandse identiteit en kernwaarden, waarmee hij wel een culturele homogeniteit van het volk nastreefde.

In maart 2002 publiceerde Fortuyn *De puinhopen van acht jaar Paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Dit 186 pagina's tellende boek is een nogal eigenzinnig mengsel van eerder gepubliceerde fragmenten, autobiografische elementen, droge statistieken en politieke eisen. 'Het persoonlijke en politieke liepen naadloos in elkaar over', constateerde de journalist Wansink.¹⁶⁷ Het boek biedt een kernachtige weergave van zijn in de jaren negentig ontwikkelde diagnose van de politiek en de samenleving. Met zijn bekende pathos schreef Fortuyn dat hij in verband met de aankomende Tweede Kamerverkiezingen in mei iets meer had willen doen dan alleen een hokje op het stembiljet rood maken. 'Noem het burgerplicht in de strijd tegen het Nederlandse regentendom. Het land verdient tenslotte beter!'¹⁶⁸

In *De puinhopen van acht jaar Paars* zat alles wat Fortuyn het eraan voorafgegangene decennium aan de kaak had gesteld, inclusief de bijbehorende recepten die tot een oplossing moesten leiden: democratisering van het incestueuze politieke bestel, 'restyling' van de vastgelopen verzorgingsstaat, verkorten van de lange wachtlijsten in de zorg, terugdringen van de schaalvergroting in het onderwijs, hardere aanpak van de geheel uit de hand gelopen criminaliteit, een einde aan de vrijblijvende integratie en een rigoureuze ombuiging van het tolerante vreemdelingenbeleid. Zijn boek, dat gold als zijn program bij de Kamerverkiezingen van mei, werd een bestseller; binnen een paar dagen was het helemaal uitverkocht.¹⁶⁹ Het zou verscheidene keren herdrukt worden, in een totale oplage van 200.000 exemplaren.

De partij van Fortuyn

Het was Fortuyn in de jaren negentig meer dan duidelijk geworden dat de traditionele regeringspartijen voor hem de loper naar het Catshuis niet zouden uitleggen. Hij zou het op eigen kracht moeten doen – totdat het in juni 2001 officieel opgerichte Leefbaar Nederland zich als mogelijkheid aandiende. Een paar maanden later liet Fortuyn voor de televisie weten dat hij van plan was de politiek in te gaan, met als doel minister-president te worden. Dit voornemen was bepaald geen opwelling; zoals al vermeld was het een onderdeel van zijn roeping om het land verder te brengen. Al in 1989 zei Fortuyn tegen een vriend dat hij premier wilde worden, 'maar als ik zeg wat ik denk, maak ik me onmogelijk'. Een jaar later nodigde hij tien goede vrienden bij hem thuis uit om een 'kabinet in ballingschap' te vormen, dat een einde moest maken aan de 'indolente politieke structuur'. In 1994 schreef hij aan een vriend: 'Zou het er ooit nog van komen, het Catshuis? Is het wel de goede ambitie? Of is het beter me op iets anders te richten. Mijn gevoel zegt overigens onverminderd ja.'¹⁷⁰

Dat Fortuyn de stap naar de Nederlandse politiek maar niet maakte, had ook te maken met zijn moeder. Zij was erop tegen, omdat ze bang was voor wat er

kon gebeuren. ‘Mijn moeder heeft altijd een soort Kennedy-achtig idee van mij gehad. Ze was bang dat ik overhoop zou worden geschoten.’¹⁷¹ Ruim een jaar na haar overlijden in maart 2000 gaf Fortuyn zijn terughoudendheid op. Hij solliciteerde openlijk naar het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland en werd op zijn wenken bediend – achter de schermen was hij al vrijwel rond met Willem van Kooten. In november wees het partijcongres hem als lijststaanvoerder aan (zie hoofdstuk 4).

Leefbaar Nederland leek een goede partij voor Fortuyn: zij was, net als hijzelf, een nieuwkomer die zich scherp afzette tegen de politieke elite en een ‘nieuwe politiek’ wilde. Met Leefbaar Nederland deelde Fortuyn de populistische kritiek op ‘Den Haag’, zij het dat hij programmatisch minder ver ging dan zijn partij: van het referendum verwachtte hij veel minder heil. Het zwakste onderdeel van de verbintenis tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn was echter het vreemdelingenbeleid. De partijleiding wilde niet dat haar lijsttrekker zou zeggen dat Nederland vol was, maar Fortuyn kennende kon men wachten op het moment dat hij dat wél zou doen. Dat gebeurde op 9 februari 2002, in het overbekende openhartige interview in *de Volkskrant*. Het gevolg was een breuk tussen hem en Leefbaar Nederland, die niet meer te herstellen bleek.

Oprichting van de Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Na zijn gedwongen vertrek bij Leefbaar Nederland leek Fortuyn eerst bij de pakken neer te zitten. Zijn vrienden Albert de Booij, eigenaar van Speakers Academy en zijn agent, de vastgoedhandelaar John Dost en de natuurkundige en ondernemer Peter Langendam wisten hem echter over te halen om door te gaan. Fortuyn besloot met een eigen lijst deel te nemen aan de Kamerverkiezingen. Bitterheid omdat hij weer was buitengesloten, zal hierbij hebben meegespeeld. Toen Kay van de Linde, de campagneleider van Leefbaar Nederland, Fortuyn opbelde, kreeg hij zoals in het vorige hoofdstuk al vermeld, te horen: ‘Jullie hebben gekozen. Nu veeg ik je van tafel.’¹⁷² Op 14 februari gingen Fortuyn en zijn vrienden naar de notaris om de Politieke Vereniging ‘Lijst Pim Fortuyn’ (LPF) op te richten. Een dag later schreven ze de LPF bij de kiesraad in. Doel van de partij was, volgens haar statuten, ‘de burgers van Nederland intensief betrekken bij en laten participeren in allerhande vormen van openbaar bestuur en maatschappelijke organisaties, kortom: het land teruggeven aan de mensen in het land’.¹⁷³

Als organisatie heeft de LPF nooit veel voorgesteld. De partij was formeel een vereniging, maar het bleef eigenlijk bij een bestuur, een klein kantoor en een handvol vrijwilligers. Het was niet de bedoeling dat er leden werden toegelaten, maar door een formele vergissing gebeurde dat toch. Begin juli telde de LPF ruim duizend leden, voor zover deze telling nauwkeurig is, want het partijbureau was een janboel en de ledenadministratie een chaos.¹⁷⁴

Het bestuur van de LPF bestond uit vier individuen – of beter gezegd, individualisten. Fortuyn zelf werd voorzitter. Dost moest fondsen werven, Langendam

was verantwoordelijk voor de rekrutering van de Kamerkandidaten en De Booi ging de verkiezingscampagne leiden. Fortuyn was vanzelfsprekend de baas. ‘Alles is ondergeschikt aan de man met de visie, de heer Fortuyn zelf’, aldus Langendam. Zijn medebestuurders noemden hem ‘de generaal’, ‘de grote leider’ en ook ‘het prinsje’ – net als Fortuyns moeder.¹⁷⁵

Met de partijorganisatie wenste Fortuyn zich niet te bemoeien, ook niet als er conflicten waren. De LPF stelde in alle negentien kieskringen coördinatoren aan die als taak hadden ervoor te zorgen dat er handtekeningen van dertig burgers werden verzameld, een vereiste om in elk district te mogen meedoen aan de Kamerverkiezingen. De regionale coördinatoren zouden later uitgroeien tot regionale partijleiders.

Waar Fortuyn zich wel mee bezighield, was het binnenhalen van geld, mede omdat Dost niet zo van bedelen bleek te houden. Op zogeheten *beggars banquets*, zo genoemd naar een album van The Rolling Stones, dineerden Fortuyn en Langendam in een chique restaurant met potentiële geldschietters. Fortuyn zette dan zijn ‘missie’ uiteen en vroeg om een bijdrage van 50.000 euro. Minstens vijf keer zou dit zijn gelukt. Donateurs van het eerste uur waren de vastgoedmagnaten Ed Maas en Chris Thunnessen. Laatstgenoemde had eerder ook al Leefbaar Nederland financieel gesteund (zie hoofdstuk 4). Makelaar Mens betaalde zelf dit keer niets, maar droeg wel weer gulle gevers aan, die allemaal uit dezelfde hoek kwamen. ‘Vandaar dat de LPF vooral door vastgoedjongens wordt gefinancierd’, aldus Maas. De afvaltransporteur Willem Zegwaard nam de hypotheekkosten van de huizen van Fortuyn in Rotterdam en Italië voor zijn rekening. Na de oprichting van de LPF kon Fortuyn maandelijks een bedrag van maximaal 10.000 euro bij de partij declareren.¹⁷⁶

Leefbaar Rotterdam

In januari 2002 was Fortuyn ook lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam geworden voor de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002. Deze lokale politieke groepering was in december in de Maasstad opgericht door medestanders van hem die zich hadden losgemaakt van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam (zie hoofdstuk 4). Opvallend was dat nogal wat mensen van het eerste uur eerder lid waren geweest van de PVDA, maar teleurgesteld waren afgehaakt, zoals de docent geschiedenis Ronald Sørensen. De sociaaldemocraten zouden volgens hem de veiligheid op straat hebben laten versloffen.¹⁷⁷

Fortuyn meende dat hij de lokale Rotterdamse politiek er naast zijn Kamerlidmaatschap wel bij zou kunnen doen. Wethouder wilde hij niet worden. Fortuyn zag de raadsverkiezingen als een proeve voor zijn populariteit. ‘Als ik hier score, ben ik geen luchtballon. Rotterdam is een realiteitstest.’¹⁷⁸ Ook nu richtte hij weer zijn pijlen op de PVDA, die al sinds 1946 in de havenstad de lakens uitdeelde. Hij wilde de stad weer aan de Rotterdammers teruggeven.¹⁷⁹ Het interview in *de*

Volkskrant had geen gevolgen voor zijn lijsttrekkerschap van Leefbaar Rotterdam, hoewel zijn uitspraken niet bij iedereen in goede aarde vielen.

In zijn verkiezingsprogramma zette Leefbaar Rotterdam zich af tegen het bestaande politieke systeem. Bij vele kiezers was het vertrouwen in de politiek zoek, mede omdat de ‘oude partijen’ te veel op elkaar zouden zijn gaan lijken (‘allemaal één pot nat’). De gevestigde partijen en ‘beroepspolitici’ misten bovendien het vermogen om problemen waarvoor zij zelf verantwoordelijk waren, bespreekbaar te maken. ‘Leefbaar Rotterdam wil op fatsoenlijke en op positieve wijze deze onvrede kanaliseren en omzetten in daadkrachtig beleid. Onderwerpen opbrengen die (de) samenleving aanspreken, is wat anders dan populisme.’ Hoewel Leefbaar Rotterdam aldus – anders dan Fortuyn – afstand van het begrip lijkt te nemen, kan deze lokale partij wel populistisch worden genoemd, vanwege de geventileerde kritiek op het politieke establishment in combinatie met voorstellen die ‘alle Rotterdammers... grotere invloed op de besluitvorming’ moeten garanderen. In de eerste plaats was dat de gekozen burgemeester. Ook zouden wethouders uitsluitend na een openbare sollicitatieprocedure mogen aantreden. Verder diende de gemeente ‘directe democratie en inspraak te bewerkstelligen via internet’.¹⁸⁰

De raadsverkiezingen op 6 maart waren voor Leefbaar Rotterdam een groot succes. De nieuwkomer behaalde maar liefst zeventien van de 45 zetels (34,7 procent). Voordat de raadsleden waren geïnstalleerd, was er echter alweer één opgestapt, die als onafhankelijk raadslid verder ging. Niettemin verdrong Leefbaar Rotterdam de PVDA van de eerste plaats die zij na de Tweede Wereldoorlog onafgebroken had ingenomen: de sociaaldemocraten gingen van vijftien naar elf zetels.

De onderhandelingen over een nieuw college verliepen eerst stroef. Het CDA wilde ook de PVDA bij de formatie betrekken. Fortuyn vond dat kiezersbedrog gezien de opstelling van zijn partij tegenover de sociaaldemocraten, maar stelde onverwacht voor de Rotterdamse bevolking in een referendum de vraag voor te leggen of Leefbaar Rotterdam met de PVDA een coalitie zou moeten vormen. Omdat de andere partijen daar niets voor voelden, verdween het plan snel van tafel, maar opmerkelijk was het wel gezien Fortuyns reserves ten aanzien van volksraadplegingen. Uiteindelijk kwam het door hem gewenste college tussen Leefbaar Rotterdam, het CDA en de VVD tot stand, dat kon rekenen op 25 van de 45 zetels. Voor het eerst sinds 1946 maakte de PVDA geen deel uit van het Rotterdamse gemeentebestuur, zoals Fortuyn had gehoopt. Leefbaar Rotterdam leverde drie wethouders, onder wie twee van zijn vrienden: Wim van Sluis en Marco Pastors. Beiden hadden voor Fortuyn gewerkt toen die leiding gaf aan de invoering van de OV-studentenkaart. Fortuyn verlangde van het college dat het precies zou aangeven op welke beleidsdoelstellingen het bij de volgende raadsverkiezingen door de kiezers beoordeeld kon worden.

Campagne voor de Kamerverkiezingen

De verkiezingscampagne, eerst voor de Rotterdamse gemeenteraad en daarna voor de Tweede Kamer, werd door Fortuyn alleen gevoerd, en dan bijna uitsluitend op televisie. Hij was veelvuldig op het beeldscherm te zien, omdat hij in interviews of in debatten met andere lijsttrekkers voor spektakel zorgde. Zelden was een campagne in Nederland zo effectief. Fortuyn groeide uit tot ‘mediapoliticus’ en zou daarmee een voorbeeld worden voor Geert Wilders.¹⁸¹ Het was zo ongeveer de eerste keer in de naoorlogse Nederlandse politieke geschiedenis dat een deugdelijke partijorganisatie niet noodzakelijk bleek om de verkiezingen te winnen, zolang de partijleider maar televisiegeniek en charismatisch was.

Fortuyn had zonder twijfel charisma, in de oorspronkelijke quasireligieuze betekenis die de bekende Duitse socioloog Max Weber er in 1922 aan gaf.¹⁸² Hierdoor slaagde Fortuyn erin om mensen te mobiliseren die niet of nauwelijks politiek geïnteresseerd waren en hen bij zijn beweging te betrekken: ‘Door Fortuyn heb ik weer vertrouwen in de politiek’; ‘Pim zei wat ik denk’; ‘Fortuyn verwoordde mijn frustraties’; ‘Fortuyn was er voor ons, hij wilde echte democratie’; en zelfs nog messianistischer: ‘Ik wist dat op een dag een man zou komen om ons te verlossen. Fortuyn heeft mijn ogen geopend.’¹⁸³ Het feit dat Fortuyn heel open, of bijna exhibitionistisch was over zijn homoseksualiteit, met inbegrip van zijn bezoeken aan darkrooms, schrok zijn mannelijke of vrouwelijke aanhangers kennelijk niet af.

De campagne sloeg bijzonder goed aan. Leefbaar Nederland stond vlak voor de breuk met Fortuyn in de peilingen op veertien procent. Binnen drie weken na zijn vertrek was dat aandeel gedaald naar vijf procent, terwijl de steun voor de LPF steeg van nul tot negen procent.¹⁸⁴ Midden maart stond de partij van Fortuyn al op zestien procent. Twee door de televisie uitgezonden gebeurtenissen lijken een bijzondere sterke invloed op de publieke opinie te hebben gehad.

Het eerste was het debat in de nacht van 6 op 7 maart tussen de landelijke lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, PVDA, VVD en LPF over de uitslag van de raadsverkiezingen, dat de NOS rechtstreeks op de televisie uitzond en dat ondanks het late tijdstip, door een miljoen mensen werd bekeken. De schok van de uitslag in het traditioneel rode bolwerk Rotterdam – ook nog eens de op een na grootste stad in het land – waar Fortuyn korte metten had gemaakt met de meeste andere partijen, werd nog eens versterkt door zijn wervelende optreden in dit debat. De Rotterdamse lijsttrekker kwam als de winnaar van de raadsverkiezingen stralend binnen. PVDA-aanvoerder Ad Melkert en zijn VVD-collega Hans Dijkstal, wier partijen zwaar verlies hadden geleden, zagen er vermoeid en aangeslagen uit en hingen ongeïnspireerd en onderuitgezakt in hun stoelen. Beiden konden hun op dreef geraakte opponent nauwelijks weerwerk leveren. Fortuyn daagde hen uit en sardde hen soms zelfs. ‘Jammer dat meneer Melkert niet wat vrolijker was. Ik hoop dat hij nog gaat ontdooien.’¹⁸⁵

De volgende dag stonden de kranten vol van de wijze waarop Fortuyn had geglorieerd en het debat naar zijn hand gezet, en de ontluisterende indruk die Melkert en Dijkstal hadden gemaakt. Fragmenten uit het debat zouden nog vele malen worden herhaald. Voor Fortuyn zelf had het debat grote betekenis, vertelde hij aan een vriend, omdat hij zich serieus genomen voelde: 'Het is nog niet zo lang geleden dat ik helemaal niets was... Een charlatan, iemand naar wie je niet hoefde te luisteren. Dat is niet langer zo.' Een goede vriendin van Fortuyn dacht toen ze zijn optreden voor televisie zag: 'Dit is de existentiële erkenning waarnaar Pim verlangde. Hij werd niet gezien, niet gehoord. Tot vanavond. Eindelijk wordt het spel op zijn voorwaarden gespeeld.'¹⁸⁶

De tweede belangrijke gebeurtenis in de verkiezingscampagne was de presentatie op 14 maart door Fortuyn van zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag. De bijeenkomst werd verstoord door een paar linkse actievoerders van de 'Biologische Bakkers Brigade', die Fortuyn drie stinkende taarten in het gezicht gooiden. 'De taarten dienen het charisma van de onaantastbare extreem rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten', luidde hun verklaring.¹⁸⁷ Een gekwetste Fortuyn stelde de PVDA verantwoordelijk: zowel in Rotterdam als op landelijk niveau zou deze partij bezig zijn 'mij te demoniseren'. Hij deed een emotioneel, klemmend beroep op premier Kok om hem bescherming te bieden, want de taarten hadden ook kogels kunnen zijn.

Rammelende kandidatenlijst

Ondanks alle media-aandacht leek tegen het einde van maart de populariteit van Fortuyn af te nemen. Hij had voor het eerst op televisie een nederlaag geleden in een debat dat plaats had aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. GroenLinks-lijsttrekker Paul Rosenmöller attaqueerde Fortuyn fel: 'Als jij wordt bekritiseerd op je kwetsbare punten, maak je theater en ga je niet meer in op de inhoud, daar zit jouw zwakte.'¹⁸⁸ De LPF-leider zweeg, legde zijn microfoontje neer en dreigde weg te lopen.

Misschien dat vermoeidheid en slijtage van Fortuyn van invloed zijn geweest op de daling in de peilingen, maar het kan ook hebben gelegen aan de andere kandidaten op zijn lijst. Op 21 maart presenteerde Fortuyn zijn keurtroep. Onder leiding van Langendam waren er vijftig kandidaten geselecteerd, na gesprekken met vierhonderd personen. Een aantal was Fortuyn gevolgd toen die vertrok bij Leefbaar Nederland. Eerder had hij verklaard geen kandidaten van zijn vorige partij te willen, want 'dat zijn opportunisten'.¹⁸⁹ De meeste kandidaten waren op de een of andere manier zelfstandig ondernemer, sommigen ambtenaar; vrijwel niemand had politieke ervaring.

Na Fortuyn kwam op de tweede plaats João Varela, een allochtoon van Kaapverdische afkomst en bedrijfseconoom bij een cosmeticabedrijf. De derde positie was toegewezen aan oud-CDA'er Jim Janssen van Raay. Hij was de enige op de

lijst met parlementaire ervaring, zij het niet in de Tweede Kamer maar in het Europees parlement. Het CDA had hem in 1996 geroyeerd, omdat hij tegen de afspraken in zijn parlamentszetel niet ter beschikking wilde stellen. Als enige vrouw bij de eerste vijftien kandidaten stond op nummer vier de landbouwkundige Winny de Jong. Na haar kwam de voormalig politiek commentator van de AVRO en oud-hoofdredacteur van het weekblad *Elseviers Magazine*, Ferry Hoogendijk, die na vijftig jaar zijn lidmaatschap van de VVD had opgezegd. De zesde plaats was ingeruimd voor Mat Herben, voorlichter op het ministerie van Defensie. Hij had in 1993 Leefbaar Linschoten opgericht, zich in januari 2002 bij Leefbaar Nederland aangemeld en was na de breuk met Fortuyn naar de LPF overgestapt. De beminlijke Herben werd meteen als woordvoerder van de LPF aangewezen.

Waarschijnlijk door de grote tijdsdruk was de screening van de aspirant-volksvertegenwoordigers niet al te nauwkeurig gegaan. Zo waren op het laatste nippertje nog zes vrijwilligers van het partijkantoor pardoos op de lijst gezet. Al snel bleek een aantal kandidaten nogal controversieel te zijn. Tegen een leraar aan het landelijk opleidingsinstituut van de politie bleek aangifte te zijn gedaan wegens mishandeling en bedreiging; naar een cardioloog was een paar keer onderzoek gedaan vanwege ten onrechte gedeclareerde verrichtingen; een exploitant van pornosites zou een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst hebben willen kopen; en een vrijwilliger op het partijbureau zou twee andere vrijwilligers hebben getreiterd en seksueel geïntimideerd.¹⁹⁰

Bij de presentatie prees Fortuyn zijn kandidaten in een populistische speech aan:

Nederland moet een echte levendige democratie worden van en voor gewone mensen... Een afscheid van de elitepartijdemocratie die wij thans kennen en die zonder ons over ons beslist. Dit zijn de mensen die in deze nieuwe lente voor een nieuw geluid in de Nederlandse politiek gaan zorgen.¹⁹¹

De LPF-leider was echter minder tevreden over de kwaliteit van zijn mensen dan hij deed voorkomen. Tegenover programmamaker Ivo Niehe liet hij zich ontvallen: 'Er zitten goede tussen, maar ook brandhout.'¹⁹² De cineast Theo van Gogh kreeg van hem te horen: 'Ik vrees de LPF meer dan mijn politieke vijanden.'¹⁹³ Fortuyn, die zich nauwelijks met de selectie had bemoeid, zou al snel een lijstje hebben gemaakt van kandidaat-Kamerleden die na de Kamerverkiezingen uit de fractie moesten worden gezet. Tot deze 'rotte appels' zouden Janssen van Raay en Hoogendijk hebben behoord.¹⁹⁴

De stagnatie van Fortuyn in de peilingen bleek tijdelijk te zijn: in april steeg de LPF weer in de kiezersgunst tot maar liefst 26 zetels, daarmee de VVD passerend. Sommige opinieonderzoekers voorspelden dat de partij van Fortuyn een serieuze kans maakte de grootste in de Tweede Kamer te worden. Prominente leden van de PVDA en de VVD zetten daarop een felle aanval in op Fortuyn. Dijkstal verweet hem 'megafoonpolitiek', premier Kok waarschuwde op 1 mei tegen 'naar binnen

gekeerd nationalisme' en oud-vvd-leider Bolkestein, die inmiddels eurocommissaris was geworden, uitte de vrees dat Nederland in de wereld 'een pleefiguur' zou slaan met Fortuyn als premier.¹⁹⁵ CDA-aanvoerder Balkenende ging niet zover; hij had met Fortuyn een 'niet-aanvalsverdrag' gesloten, zoals in het vorige hoofdstuk al vermeld. In plaats van elkaar te attaqueren, zouden beiden hun pijlen op paars richten.

Moord op Fortuyn

Fortuyn reageerde woedend op de aanvallen van de gevestigde partijen en vond dat hij werd 'gedemoniseerd'. Zijn verwijt zou nog lang in de Nederlandse politiek doorklinken, nadat hij op 6 mei werd vermoord. In het Mediapark in Hilversum liep Fortuyn vanuit de studio, waar hij net een radio-interview had gegeven, naar zijn auto, toen hij van dichtbij werd neergeschoten. De dader werd binnen enkele minuten gearresteerd. Het ging om Volkert van der Graaf, een 33-jarige blanke man die werkzaam was bij de Vereniging Milieu-Offensief.

De politiek en de samenleving reageerden ontzet op de politieke moord. Een aangeslagen minister-president Kok riep op tot kalmte. Lijsttrekkers van de andere partijen waren evenzeer ontdaan. Melkert noemde de moord 'weezinwekkend'; Dijkstal zei 'totaal verslagen' te zijn; Balkenende was 'geschokt'.¹⁹⁶ LPF-woordvoerder Herben wees echter met een beschuldigende vinger naar de linkse partijen: 'Sinds de overwinning van Fortuyn bij de gemeenteraadsverkiezingen is er sprake van een haatcampagne van links, de pvda voorop. Het spijt me dat ik het moet zeggen.'¹⁹⁷ Na een telefoongesprek met premier Kok bond Herben in en maande hij ook tot kalmte.

Ondanks de oproepen tot rust leidde de moord in het land tot heftige reacties. 's Avonds verzamelden zich duizenden mensen bij het huis van Fortuyn in Rotterdam, waar zij bloemen neerlegden. In Den Haag was de sfeer grimmiger toen woedende jongeren naar het Binnenhof trokken. Sommige relschoppers gooiden met stenen en in de parkeergarage van de Tweede Kamer werd een auto in brand gestoken. De leus 'Melkert moordenaar' klonk. De politie zette de mobiele eenheid in.

Het publieke rouwbeklag hield de dagen na de moord aan. Tienduizenden mensen tekenden de condoleanceregisters die overal in gemeentehuizen geopend werden, liepen mee in de stille tocht in Rotterdam die werd aangevoerd door burgemeester Yvo Opstelten, of namen afscheid van Fortuyn toen die lag opgebaard in de Laurentius- en Elisabethkathedraal in Rotterdam. De journalist Gertjan van Schoonhoven legde zijn oor te luisteren bij de mensen die in de rij stonden. Hij noteerde dat Fortuyns oplossingen voor de toegenomen criminaliteit en de multiculturele problemen niet overdreven hoog werden aangeslagen. 'Maar dat er zich in de politiek eindelijk iemand aandienende die er iets herkenbaars over zei, die bovendien als enige van alle lijsttrekkers niet in veilig suburbia woonde, maar in de grote stad, dat was de vonk die oversloeg.'¹⁹⁸

Op 10 mei vond in dezelfde kerk in de Maasstad de begrafenisplechtigheid plaats, geleid door de bisschop van Rotterdam. Premier Kok, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en de fractievoorzitters uit beide Kamers woonden de dienst bij. Ondanks alle tragiek was dit niet zonder ironie: pas na zijn dood werd Fortuyn omringd door de politieke elite die hem altijd als een ongewenste indringer had beschouwd. Buiten de kerk stonden duizenden mensen. Na afloop van de dienst werd Fortuyn in een witte lijkwagen overgebracht naar de begraafplaats Westerveld in Driehuis, het dorp waar hij als kind had gewoond. Langs de route stonden opnieuw vele mensen. ‘Wij hebben onze Pim doelbewust aan het Nederlandse volk gegeven om afscheid te nemen’, zei broer Simon Fortuyn.¹⁹⁹ Fortuyn werd tijdelijk begraven in het familiegraf. Twee maanden later werd de kist weer opgegraven, wat rechtstreeks door SBS6 op televisie werd uitgezonden. Daarna werd Fortuyn bijgezet in een nieuw graf in het Italiaanse Provesano, waar hij een tweede huis bezat.

Tweede Kamerverkiezingen

Na overleg met een delegatie van de LPF besloot het kabinet de Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei te laten doorgaan. De partijen kwamen overeen de verkiezingsactiviteiten te staken. De LPF hield zich minder aan die afspraak: zijn kandidaten riepen voor radio en televisie openlijk op om op hun lijst te stemmen. Ook liet de LPF aan de vooravond van de verkiezingen nog een paginagrote advertentie plaatsen in *De Telegraaf* en een aantal regionale dagbladen.

At your service. Bestuur en kandidaten van de Lijst Pim Fortuyn zijn diep ontroerd door het massale rouwbeklag van de Nederlandse bevolking na de moord op Pim... Uw overweldigende steun geeft ons de kracht en moed om in het gedachtegoed van Pim door te gaan, dit uit te dragen en te realiseren. Dit kan slechts met uw steun.²⁰⁰

De gebeurtenissen tijdens de campagne en de moord op Fortuyn hadden de kiezers kennelijk niet onberoerd gelaten, want de opkomst bij de Kamerverkiezingen was flink gestegen. In 1998 had deze 73,3 procent bedragen, maar nu was dat 79,1 procent – een toename van bijna zes procent. De paarse partijen verloren zwaar: samen gingen zij terug van 97 naar 54 zetels, een ongekende teruggang (zie de bijlage achterin dit boek). Melkert en Dijkstal stapten meteen op als leiders van hun partijen. Het ‘paarse’ verlies kwam vooral ten goede aan de LPF. De partij van Fortuyn was de grote winnaar: met 26 zetels werd zij in één klap de op een na grootste van het land. De moord leek op dit resultaat weinig invloed te hebben gehad, want in de NIPO-peiling van 1 mei stond de LPF op hetzelfde aantal zetels. De populistische strategie waarmee Fortuyn zich als de door het establishment buitengesloten nieuwkomer had weten te presenteren, was uiterst succesvol geweest. Bijna anderhalf miljoen kiezers hadden op de vermoorde lijsttrekker ge-

stemd. Het CDA ging er na de moord op Fortuyn overigens flink op vooruit: van 29 zetels in de peilingen op 1 mei naar 43 twee weken later.²⁰¹ In de instabiele situatie na de moord op Fortuyn fungeerde de partij van Balkenende, die zich altijd gematigd over hem had uitgelaten, kennelijk als vluchtheuvel voor onzekere kiezers.

Uit onderzoek bij stembureaus is gebleken dat de LPF niet alleen veel liberale kiezers heeft aangetrokken (34 procent van Fortuyns electoraat had in 1998 VVD gestemd), maar ook linkse kiezers: 19 procent had in 1998 PVDA gestemd, 8 procent D66, GroenLinks of de SP). Verder brachten ook veel nieuwe kiezers hun stem uit op de LPF, evenals kiezers die in 1998 niet hadden gestemd (28 procent). Kennelijk was Fortuyn erin geslaagd de politieke onverschilligheid deels te overwinnen. Het aandeel van voormalige CDA-kiezers bedroeg 7 procent.²⁰² Door het tegen de gevestigde orde in Den Haag op te nemen voor de burgers die niet gehoord zouden worden, had Fortuyn van links tot rechts in de Nederlandse politiek kiezers weten te verleiden hun stem op hem uit te brengen. Na hem zou Wilders deze electorale strategie van het populistische appèl met succes toepassen.

De LPF-kiezers bleken significant vaker man dan vrouw, onkerkelijk dan religieus (kerkgaand), en lager opgeleid dan gemiddeld.²⁰³ Zij waren cynischer over de politiek en voelden zich minder politiek competent dan andere kiezers.²⁰⁴ Maar zelfs deze variabelen verklaren slechts een bescheiden deel van het stemmen op de LPF.²⁰⁵ Er was een sterke correlatie tussen steun voor de LPF en het aantal immigranten in een gemeente – maar de interpretatie van geaggregeerde gegevens kan altijd worden betwist.²⁰⁶ De LPF-kiezers waren geconcentreerd in het verstedelijkte westen van het land, maar met belangrijke uitschieters in het zuiden (in Rucphen in Noord-Brabant behaalde de LPF met 30,5 procent het hoogste percentage in Nederland) en met opvallende verschillen tussen de vier grote steden: Utrecht (14 procent), Amsterdam (17 procent) Den Haag (23 procent) en Rotterdam (30 procent).²⁰⁷

Meer dan andere kiezers waren de LPF-aanhangers bezorgd over de openbare veiligheid en het asielbeleid.²⁰⁸ Hun instemming met Fortuyn over deze kwesties lijkt de belangrijkste reden te zijn geweest om op de LPF te stemmen; dit verklaart 33 procent van de variantie.²⁰⁹ Politicologen hebben laten zien dat de kiezers zich bewust waren van deze overeenkomst: Fortuyn had bewezen in staat te zijn om de politieke agenda te veranderen en kwesties die verband met hielden met asielzoekers, immigratie en criminaliteit op de voorgrond te plaatsen.²¹⁰ De Amerikaanse politicoloog Paul Sniderman en de Nederlandse socioloog Louk Hagedoorn maken aannemelijk dat Fortuyn niet alleen de etnocentrische en nationalistische minderheid, die eerder op Janmaat had gestemd, voor zich had weten te winnen, maar ook een veel grotere groep die niets tegen vreemdelingen of moslims had, maar zich wel zorgen maakte over de culturele verschillen tussen orthodox islamitische immigranten en vrijzinnige autochtonen.²¹¹

Al met al kan op basis van de verschillende analyses van de Tweede Kamerverkiezingen worden geconcludeerd dat een deel van het electoraat niet zozeer voor

de LPF koos omdat het cynisch dacht over het politieke systeem, maar dat deze kiezers cynisch werden omdat zij instemden met Fortuyn's opvattingen – en zagen hoe de gevestigde partijen op hem reageerden.²¹² Maar dan nog valt uiteraard niet alle variantie te verklaren. Het is mogelijk dat daarbij ook andere factoren een rol hebben gespeeld, zoals persoonlijke fascinatie met Fortuyn, of instemming met zijn voorstellen over de hervorming van het politieke bestel en het openbaar bestuur.

Kabinetsformatie 2002

De uitslag van de verkiezingen maakt één ding boven alles duidelijk: de paarse coalitie had afgedaan. Een terugkeer naar een van de twee traditionele regeringscombinaties in Nederland, van CDA en PVDA of CDA en VVD, was evenmin mogelijk: geen van beide opties kon rekenen op een meerderheid in de Tweede Kamer. Een centrumlinkse coalitie van CDA, PVDA en GroenLinks, waarover vóór de verkiezingen wel eens werd gespeculeerd, kwam niet verder dan 76 zetels, een uiterst krappe en dus nauwelijks werkbare meerderheid. Belangrijker nog was het gevaar dat een centrum-links kabinet tot een verdere polarisatie zou kunnen leiden en de LPF-kiezers verder zou doen vervreemden van het politieke bestel, waardoor hun cynisme zou kunnen toenemen. De enige mogelijkheid die overbleef en die ook goed paste in de Nederlandse traditie van schikken en plooiën – ook al had Fortuyn daaraan altijd zo'n hekel gehad –, was een coalitie van CDA, LPF en VVD. Voor deze combinatie had Fortuyn overigens diverse keren zijn voorkeur uitgesproken, en in Rotterdam had hij haar ook gerealiseerd.²¹³

Na wat gesputter bleek de VVD, per slot van rekening een van de grote verliezers, bereid met de beide grote winnaars CDA en LPF te praten over een nieuwe regering. In de kabinetsformatie onderhandelde Herben namens de LPF. Hij was op 16 mei door zijn fractiegenoten tot fractievoorzitter verkozen. De drie partijen kwamen snel tot overeenstemming. Het asielbeleid werd restrictiever, evenals immigratie via gezinsvorming. Migranten moesten een verplichte inburgeringscursus volgen. Daarnaast haalde de LPF de gekozen burgemeester binnen. Een gekozen minister-president wezen CDA en VVD echter af. In het regeerakkoord had de LPF ook op andere terreinen zijn zin gekregen, zoals een repressiever veiligheidsbeleid en het voornemen dat scholen minder snel moesten fuseren en meer de 'menselijke maat' in acht nemen. Van Fortuyn's aanval op de bureaucratie was weinig in het akkoord terug te vinden; het bleef bij vrij vage intenties. Ook zijn afkeer van de bureaucratische Europese Unie kwam er niet of nauwelijks in voor.

De onderhandelingen over de ministersposten verliepen minder vlot dan die over het regeerakkoord. CDA en VVD hadden moeite met de eisen van de LPF-fractie, die af en toe haar voorzitter Herben extra onder druk zette en twee keer terugstuurde naar de onderhandelingstafel. Uiteindelijk kreeg de LPF vier ministersposten toegewezen. Vervolgens had de partij de grootste moeite tijdig vier geschikte kandidaten te vinden. Allerlei personen van binnen en buiten de fractie bemoeiden

zich ermee.²¹⁴ Toen de namen van het viertal bekend werden, bleken er drie lid te zijn (geweest) van een andere politieke partij. De econoom Eduard Bomhoff, die minister werd van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en vicepremier, was tot mei lid van de PVDA geweest en eerder in beeld gekomen als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, voordat Fortuyn op het toneel was verschenen. Voorzitter Roelf de Boer van de Kamer van Koophandel in Rotterdam was lid van de VVD (en zou dat tot september blijven). Hij kreeg de portefeuille Verkeer en Waterstaat. Hilbrand Nawijn, die als topambtenaar en advocaat veel ervaring had opgedaan met het asielbeleid, werd minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, waarvoor de LPF zich sterk had gemaakt. Hij was juist in maart gekozen als raadslid van het CDA in Zoetermeer; in juli verliet hij de raad. De ondernemer Herman Heinsbroek kreeg het ministerschap van Economische Zaken. Hij was een buurman van Hoogendijk, die hem naar voren had schoven, en had geen binding met een andere partij gehad.

Op 22 juli werd het eerste kabinet-Balkenende door de koningin beëdigd – een klassiek parlementair kabinet dus, het door Fortuyn gewenste extraparlamentaire zakenkabinet was in de formatie niet eens ter sprake gekomen. Diezelfde dag werd bekend dat LPF-staatssecretaris Philomena Bijlhout in Suriname actief was geweest in de Volksmilitie van legerleider Desi Bouterse, die in 1980 aan de macht was gekomen. Zij had dat niet ontkend, maar beweerde dat ze de Volksmilitie al had verlaten voor de moorden op een aantal critici van het militaire bewind in december 1982. Toen er foto's verschenen van Bijlhout in het uniform van de militie in 1983 zag zij zich genoodzaakt af te treden, amper acht uur na haar benoeming – een record in de parlementaire geschiedenis.

Het echec van Bijlhout toonde aan dat de LPF slecht was voorbereid op regeringsdeelname. De fouten die waren gemaakt bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer, werden herhaald bij de selectie van de bewindslieden: een slechte voorbereiding, gebrekkige planning en ondeugdelijke screening. Maar dat was bepaald niet het enige wat er aan de partij schortte. Als gevolg van het plotselinge wegvallen van Fortuyn kwamen er binnen de LPF onbeheersbare krachten los die in een ijtempo tot de ondergang van de partij zouden leiden: Fortuyns bepaald niet eenduidige ideologisch-programmatische opvattingen waaruit zijn epigonen nu wijs moesten worden, het schrijnende gebrek aan politieke ervaring van zijn volgelingen, de afwezigheid van een als gemeenschappelijk ervaren partij-identiteit, de erbarmelijke organisatie van de partij, en dit alles in combinatie met haar snelle toetreding tot het centrum van de macht en de grote ego's en geldingsdrang van de meeste betrokkenen.

De ineensstorting van de LPF verliep grofweg in een keten van vier crises. Het begon na de dood van Fortuyn met een strijd om de macht binnen het partijbestuur, die aanvankelijk zonder al te veel bloedvergieten verliep. Vervolgens kwamen partijbestuur en Tweede Kamerfractie lijnrecht tegenover elkaar te staan. Daarna laaide binnen de fractie het vuur op. Het einde volgde toen de machtsstrijd oversloeg naar de LPF-bewindsliedenploeg en het eerste kabinet-Balkenende schip-

breuk leed. Daarna zou de partij haar bestaan nog een kleine vijf jaar rekken, totdat zij in augustus 2007 werd opgeheven.

Eerste crisis: wie leidt de partij?

Met de moord op Fortuyn, de grondlegger, voorzitter, lijsttrekker, kortom de onbetwiste leider van de LPF, was de partij onthoofd. Het ontbrak haar aan een samenhangend programma, een formele partijorganisatie en aan leiderschap. Ze miste een 'strategisch centrum', dat elke partij nodig heeft, en al helemaal een partij die deel uitmaakt van de regering.²¹⁵ Al een dag na de moord op Fortuyn begonnen de andere leden van het partijbestuur te ruziën over zijn opvolging. Ze waren alle drie individualistisch ingestelde ondernemers, die elkaar eigenlijk alleen via Fortuyn kenden. De Booij, een vertrouweling van Fortuyn, trad weliswaar al snel terug, maar bleef op de achtergrond een invloedrijke rol spelen en zou geïnteresseerd blijven in het partijvoorzitterschap. Hij had geen enkel vertrouwen in vicevoorzitter Dost, die het partijleiderschap claimde maar daarvoor bij niemand steun kreeg, hetgeen bij hem het gevoel versterkte dat hij niet echt serieus werd genomen.²¹⁶

Zo bleef er nog maar één optie over. Op 7 mei wezen de Kamerkandidaten Langendam als partijvoorzitter aan, en Herben als politiek leider. Een paar dagen later was de positie van Langendam alweer praktisch onhoudbaar geworden, toen hij de PVDa en GroenLinks medeverantwoordelijk stelde voor de moord op Fortuyn: 'De kogel kwam van links, niet van rechts.'²¹⁷ Een storm van verontwaardiging stak op, waarna de LPF-voorzitter zijn excuses aanbood. Hij kondigde aan direct na de Kamerverkiezingen te zullen aftreden. Desondanks zou Langendam nog twee maanden aanblijven, bijgestaan door een interim-bestuur dat was ingesteld op initiatief van de Kamerfractie. Dit nieuwe (en tamelijk vaag omschreven) orgaan moest, formeel gemachtigd door het partijbestuur (dat bestond uit Dost en Langendam), de interne partijorganisatie opzetten.²¹⁸ De bedoeling was dat de leden het interim-bestuur op het eerste partijcongres als bestuur zouden kiezen.

Omdat het partijbestuur in feite tamelijk machteloos was – ook al omdat de partijorganisatie nog altijd niet veel voorstelde – lag het zwaartepunt binnen de LPF onmiskenbaar bij de Kamerfractie. Maar ook binnen dit orgaan was het leiderschap niet onbetwist. Op 16 mei kwam de fractie voor het eerst bijeen en koos zij de aimabele Herben tot voorzitter, zoals al vermeld. Herben zag zichzelf als de persoon binnen de LPF die het best op de hoogte was van het gedachtegoed van Fortuyn, ook al omdat hij geruime tijd met Fortuyn door het land was getrokken: 'Ik kan alles wat hij dacht dromen.'²¹⁹ Hij werd in het algemeen gezien als de man die de gelederen gesloten kon houden, maar zijn voorzitterschap werd vanaf het begin aangevochten.²²⁰ De Jong, nummer vier op de lijst, beweerde dat Fortuyn haar had voorbestemd als fractievoorzitter in het geval dat hij premier zou worden, maar haar claim kreeg geen enkele bijval. Herben voerde tijdens de

kabinetformatie voor de LPF de onderhandelingen, maar kwam toen al snel onder vuur te liggen omdat hij zich te veel zou hebben laten ‘inpakken’ door de ervaren onderhandelaars van CDA en VVD, Balkenende en Gerrit Zalm.²²¹

Tweede crisis: partijbestuur versus Tweede Kamerfractie

Tussen het partijbestuur (bestaande uit Langendam en Dost) en het interim-bestuur kwam het in korte tijd tot een daverend conflict over de nieuwe statuten die het interim-bestuur had voorgesteld. Volgens critici zouden op het partijcongres alleen regiovertegenwoordigers en niet de partijleden stemrecht krijgen. Dost en Langendam stelden zich op achter de ontevreden leden en wilden het door hen aan het interim-bestuur verleende mandaat intrekken. Het duo zag het interim-bestuur niet langer als het toekomstige partijbestuur; de partijleden werden uitgenodigd op de komende algemene vergadering tegenkandidaten te stellen. Tegelijkertijd maakten zij kenbaar aan te willen blijven als bestuurslid.

Dost en Langendam kwamen nu ook openlijk in botsing met de Tweede Kamerfractie, die zich ondubbelzinnig achter het interim-bestuur schaarde. Dost kreeg te horen dat hij van de partijfinanciën een puinhoop had gemaakt en niets deed om de schulden terug te dringen; hij werd zelfs beschuldigd van fraude.²²² De Kamerfractie dreigde daarop te breken met de partij, om zo de overheidssubsidies veilig te stellen. Vlak voor de eerste ledenvergadering van de LPF op 3 juli stapten Dost en Langendam op. De achthonderd leden die voor het congres waren komen opdagen, konden overigens formeel geen besluiten nemen, omdat als gevolg van procedurefouten de bijeenkomst niet rechtsgeldig was. Als interim-voorzitter wezen ze Ed Maas aan, een zakenman die rijk was geworden door beleggingen in onroerend goed en die zich bereid had getoond om een deel van de schulden die de LPF had gemaakt (ruim 300.000 euro) te betalen.²²³

Net als zijn voorganger Langendam zou Maas al snel in botsing komen met de Kamerfractie. Hem werd ‘ondemocratisch gedrag’ verweten omdat hij volgens de fractieleden op eigen houtje het partijbestuur samenstelde en te lang treuzelde met het uitschrijven van een ledenvergadering om een nieuw bestuur te kiezen.²²⁴ Ook Maas’ plan om de Kamerleden te verplichten 15 procent van hun salaris in de partijkas te storten, zette kwaad bloed. Fractievoorzitter Herben moest niets hebben van Maas en zijn companen:

Het interim-bestuur van Maas was niets anders dan een stel zelfbenoemde regenten die denken dat ze de dienst uitmaken in de partij. Maar dat was niet zo. Wij in de fractie en het kabinet bewaakten het gedachtegoed van Pim. En niet meneer Maas. Hij en zijn regenten zijn amateurpolitici die ons op een gruwelijke manier voor de voeten lopen.²²⁵

Derde crisis: tweespalt in de fractie

Tot in juli was de Tweede Kamerfractie er nog redelijk in geslaagd haar interne geschillen te overwinnen en een zekere eenheid te behouden, misschien ook wel vanwege de gedeelde afkeer van het partijbestuur. Wel waren er al snel twee leden verdwenen. Een van die vrijgevallen plaatsen werd ingenomen door Harry Wijnschenk, nummer 28 op de kandidatenlijst, die al snel van zich zou doen horen.

In de eerste weken van juli aanvaardde de fractie niet alleen het regeerakkoord, maar vervolgens ook de verdeling van de portefeuilles in het nieuwe kabinet – zij het dat Herben een paar keer naar de onderhandelingstafel werd teruggestuurd. De spanningen in de fractie namen echter wel toe. Tegen de achtergrond van een forse daling van de LPF in de opiniepeilingen werd de onvrede over het functioneren van voorzitter Herben groter. Jongere fractieleden als Wijnschenk, Varela en het voormalige CDA-lid Joost Eerdmans vonden dat hij in de formatie steken had laten vallen en in zijn onervarenheid te veel had weggegeven aan het CDA en de VVD. Ook had Herben niet mogen instemmen met een baan voor oud-PVDA-lijsttrekker Melkert in de Verenigde Staten – wat riekte naar ‘achterkamertjespolitiek’. Daarnaast werd Herbens optreden in het debat over de regeringsverklaring gelaakt.²²⁶

Herben wachtte de bui niet af en kondigde vanaf zijn vakantieadres aan te zullen terugtreden als fractievoorzitter, officieel wegens oververmoeidheid. Op 20 augustus koos de fractie als zijn opvolger Wijnschenk. Deze uitgever van motorbladen was ooit lid geweest van de VVD en via de achterdeur in de fractie gekomen. Zijn politieke ervaring was bepaald niet groot. Wijnschenk versloeg onroerend-goedadviseur Gerard van As, die tenminste nog raadslid en wethouder voor de VVD was geweest. Van As werd gesteund door interim-voorzitter Maas, terwijl De Booi – zoals vermeld nog altijd actief achter de schermen – achter Wijnschenk stond, evenals minister Heinsbroek.²²⁷

Wijnschenk was echter in het geheel geen verbetering, zo bleek uit zijn geschutter tijdens de Algemene Beschouwingen in september. De persoonlijk medewerker van het nogal kritische LPF-Kamerlid De Jong schreef een verwoestende notitie over het optreden van de kersverse fractievoorzitter, die uitlekte naar de media. Een woedende Wijnschenk ontsloeg de assistent vervolgens op staande voet. De Jong verklaarde vervolgens ‘de oorlog’ aan haar fractievoorzitter.²²⁸ Zij kreeg de steun van fractiegenoot Cor Eberhard, die nog een appeltje te schillen had met Wijnschenk, en van Maas. Fractievoorzitter Wijnschenk wilde De Jong en haar medestander Eberhard uit de fractie zetten, wat pas lukte nadat hij had bedreigd zelf met een aantal leden uit de fractie te zullen stappen en een ‘nieuwe LPF’ op te richten.²²⁹ Na hun verbanning bleven De Jong en Eberhard in de Tweede Kamer zitten onder de naam ‘Groep De Jong’. De naamgeefster richtte later een eigen partij op, Conservatieven.nl geheten.

Al met al behaalde Wijnschenk een pyrrusoverwinning. De kritiek op zijn leiderschap hield aan – niet alleen binnen de fractie, maar nu ook van de kant van de partij en van Maas. De interim-partijvoorzitter was druk bezig geweest met

het opbouwen van een organisatie in de provincies, ook met het oog op de Statenverkiezingen van maart 2003 (die weer van belang waren voor de Eerste Kamerverkiezingen in mei). Begin oktober kwamen alle provinciale besturen bijeen in Utrecht, waar ze een oproep deden aan de fractie om de breuk met De Jong en Eberhard te lijmen. In één adem zegden ze het vertrouwen op in fractievoorzitter Wijnschenk – hoewel ze beseften dat ze hem niet tot aftreden konden dwingen. Maas gaf aan er niet rouwig om te zijn wanneer Wijnschenk en zijn aanhangers – ‘mensen die onrust stoken’ – zouden opstappen en een eigen fractie vormen.²³⁰

Vierde crisis: strijd over het politiek leiderschap

In deze dagen sloegen de conflicten in de partij en binnen de fractie over naar het kabinet, waarbij de inzet niets minder dan het partijleiderschap was. Fractievoorzitter Wijnschenk stak de lont aan die tot de explosie zou leiden. Op 30 september deed hij geheel onverwacht publiekelijk een ‘klemmend beroep’ op zijn geestverwant minister Heinsbroek om de politiek leider van de LPF te worden. De fractievoorzitter meende dat deze functie moest worden uitgeoefend door een ‘man met gezag en ideeën’.²³¹ Dit was een regelrechte aanval op Bomhoff, die als vicepremier alom als de eerste man van de LPF werd beschouwd. Misschien dat Wijnschenk probeerde op deze manier zijn positie, die immers al onder vuur lag, te versterken. Hoe dan ook, achteraf gezien luidde zijn zet het einde in van de LPF als regeringspartij, omdat nu ook de LPF-bewindslieden direct betrokken raakten bij de machtsstrijd in de partij.

Vicepremier Bomhoff en partijvoorzitter Maas waren compleet overdonderd door het aanzoek van Wijnschenk aan Heinsbroek. Ook de fractie was er niet in gekend. Heinsbroek beviel het idee wel; hij keerde vervroegd terug van een Europees ministersoverleg in Brussel om de zaak met Wijnschenk te bespreken. Als partijleiding, fractie en overige LPF-bewindslieden hem zouden steunen, zo gaf hij te kennen, dan was hij bereid het partijleiderschap op zich te nemen, maar dan moest Bomhoff ook het vicepremierschap aan hem overdragen. Voor Bomhoff en Maas was dit onbespreekbaar, waarmee ze lijnrecht tegenover Heinsbroek en Wijnschenk kwamen te staan. Na een crisisberaad scheen de vrede te zijn getekend, maar al snel liep het conflict geheel uit de hand. De relatie tussen de vicepremier en de minister van Economische Zaken verslechterde verder toen Heinsbroek de toespraak van Bomhoff op de bijeenkomst met de provinciale besturen als een ‘lulverhaal’ kwalificeerde.²³² Een paar dagen later kwam het tot een nieuwe botsing nadat Bomhoff het Centraal Planbureau (CPB), dat tot de portefeuille van Heinsbroek behoorde, had gekritiseerd. Daarna praatten zij niet meer met elkaar.

Het conflict tussen beide LPF-bewindslieden leidde tot de val van het eerste kabinet-Balkenende. De coalitiepartners CDA en VVD hadden schoon genoeg gekregen van het voortdurende geruzie binnen de LPF en zeiden op 16 oktober het vertrouwen in het kabinet op. Later deed het gerucht de ronde dat de ware reden voor het terugtreden de bewering van LPF-fractievoorzitter Wijnschenk was

geweest dat hij door zijn fractiegenoot en rivaal Van As was bedreigd met een pistool.²³³ Hoe dan ook, premier Balkenende bood aan de koningin het ontslag van zijn kabinet aan. Het demissionaire kabinet zou onder zijn leiding aanblijven tot de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003.

Diezelfde ochtend kwam de Tweede Kamerfractie van de LPF bijeen om zich te buigen over de problemen. De afwezige Wijnschenk werd, na zeven weken in functie te zijn geweest als fractievoorzitter, afgezet; Herben volgde hem op. Wijnschenk werd bovendien dringend verzocht uit de fractie te stappen. Zelfs zijn vroegere medestanders vielen hem nu aan en maakten hem uit voor 'een boef' die met onkostendeclaraties had gesjoemeld. Wijnschenk reageerde furieus en noemde de LPF een 'verrotte tent', de fractie 'brandhout' en de provinciale voorzitters 'uitschot'.²³⁴ Hij verliet een maand later de LPF-fractie, maar bleef in de Tweede Kamer zitten. Later zou Wijnschenk met Heinsbroek een nieuwe partij oprichten: de Lijst Nieuwe Politiek (LNP).

Naspel

Met de val van het kabinet was de rol van de LPF in de Nederlandse politiek feitelijk uitgespeeld. De opkomst en ondergang van de partij van Fortuyn had zich in ongeveer negen maanden afgespeeld. Dat de moord op de oprichter, naamgever en leider van de partij het bankroet heeft bevorderd, staat buiten kijf. Aan de andere kant had Fortuyn nooit enige interesse getoond voor de opbouw en het functioneren van de partijorganisatie, en draagt hij alleen al om die reden medeverantwoordelijkheid voor de teloorgang van zijn beweging.

Wat er na 16 oktober nog restte, was weinig meer dan het naspel. Herben voerde de LPF aan bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in januari 2003. De partij voerde campagne onder de leus 'Heb lef, stem LPF' – met als toevoeging: 'Geef ons een tweede kans.' Slechts een derde van haar kiezers bleek daartoe bereid. De LPF kwam uit op 5,7 procent, goed voor 8 Kamerzetels. Van de 26 zetels die de partij had, waren er 18 verloren gegaan. De LPF had nog geluk gehad dat een potentieel grote concurrent, de LNP van Heinsbroek en Wijnschenk, had besloten niet deel te nemen aan de verkiezingen. Een andere mogelijke rivaal vormde de Conservatieven.nl met als lijsttrekker De Jong, maar deze partij, die ook drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam kandidaat had gesteld, kwam niet verder dan 0,03 procent van de stemmen.

'De gevestigde orde is nog niet van ons af,' zo reageerde Herben op de verkiezingsuitslag, 'de LPF staat nu definitief op de kaart.'²³⁵ Het zou *wishful thinking* blijken te zijn. Zijn partij belandde in de oppositie en zou electoraal wegwijnen. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2003 behaalde zij 2,9 procent (zeventien Statenzetels), wat de partij één zetel in de Eerste Kamer opleverde. Bij de Europese verkiezingen een jaar later bleef zij op 2,6 procent van de stemmen steken – te weinig voor een zetel in het Europees Parlement.

Langzaam maar zeker zakte de LPF weg in een poel van vergetelheid en overbodigheid. Als de partij nog hoop had gehad op een 'doorstart', dan werd die de grond ingeboord door de aanhoudende onenigheid binnen de eigen gelederen. Een deel van de provinciale besturen zei het vertrouwen in de inmiddels tot partijvoorzitter verkozen Maas op, waarna de partijsecretaris opmerkte: 'Het is in de LPF als met ongedierte. Als je denkt dat je het hebt uitgeroeid, duikt het toch weer op.'²³⁶ Maas en de partijsecretaris kregen het ook aan de stok met Marten Fortuyn, de broer van Pim, die daarop de LPF de rug toekeerde. Hij verklaarde dat 'zowel de LPF-bestuurders als de politici sinds 6 mei 2002 het erfgoed van Pim te grabbel hebben gegooid'.²³⁷ De Tweede Kamerfractie viel geleidelijk steeds verder uit elkaar; zo was oud-minister Nawijn in 2005 met ruzie opgestapt.

Op deze wijze sleepte de LPF zich naar zijn einde. Statenleden liepen weg of werden geroeyeerd. In 2004 gaven maar liefst vijf (interim-)voorzitters achtereenvolgens leiding aan de partijorganisatie. Gekweld door torenhoge schulden (die meer dan twee miljoen euro zouden bedragen) vroeg het bestuur in augustus van dat jaar faillissement aan, wat de rechter op procedurele gronden weigerde – anders zou het de eerste keer zijn dat een in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partij failliet was gegaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 deed de LPF mee onder de naam 'Lijst Vijf Fortuyn', maar de partij kwam niet verder dan 0,2 procent van de stemmen.

Het slechte resultaat kon de LPF ongetwijfeld voor het grootste deel op haar eigen conto schrijven, al zal de partij van Fortuyn ook last hebben gehad van enkele concurrerende populistische partijtjes waarbij (oud-)LPF'ers betrokken waren. Het Tweede Kamerlid Eerdmans stond tweede op de lijst van EénNL, die hij samen met Pastors van Leefbaar Rotterdam (die inmiddels als wethouder was teruggetreden) had opgericht.²³⁸ Toen zijn kandidatuur bekend werd, werd hij uit de Tweede Kamerfractie van de LPF gezet. EénNL, dat zoals de naam al aangeeft de nationale eenheid voorop stelde, kwam met 0,6 procent dicht in de buurt van een Kamerzetel. Zover schopte de Partij voor Nederland onder leiding Nawijn het niet; zijn partij haalde slechts 0,1 procent. De grootste concurrent van Lijst Vijf Fortuyn was echter de Partij voor de Vrijheid (pvv) van Wilders, die negen zetels haalde (zie hoofdstuk 7).

Na het verlies van alle Tweede Kamerzetels raakte de LPF in mei 2007 ook nog zijn enige zetel in de Eerste Kamer kwijt. Wat nog resteerde van de partij, die in mei 2002 17 procent van de kiezers achter zich had gehad, waren nog zo'n tien gemeenteraadszetels in vijf gemeenten. Voor vrijwel iedereen was duidelijk dat het doek voor de partij van Fortuyn was gevallen. De LPF van Fortuyn was passé, de pvv van Wilders had de toekomst. In augustus 2007 werd de partij uit haar lijden verlost, toen de algemene ledenvergadering met 135 voor, 41 tegen en 1 onthouding besloot tot opheffing over te gaan. Net als elders in Europa was gebleken dat populisme zich moeilijk verhoudt tot organisatie.

Slot: populist, profeet en net geen premier

Bij Pim Fortuyn is het persoonlijke politiek geworden. Zijn optreden als politicus en de inhoud van zijn programma werden in hoge mate beïnvloed door zijn persoon. Vandaar de ruime aandacht die in dit hoofdstuk is besteed aan de jonge Fortuyn en zijn loopbaan. Als een rode draad door zijn leven liep de overtuiging een bijzonder mens te zijn en het gevoel – al dan niet terecht – miskend te worden. Fortuyn meende dat de elite hem niet zag staan, en het is vooral zijn woede daarover die hem tot populist heeft gemaakt. Hij probeerde toe te treden tot de hogere kringen van de wetenschap, het bestuur en de politiek, maar kreeg telkens nul op het rekest – waarbij hij er geen blijk van gaf zich ervan bewust te zijn dat hij dit met zijn recalcitrante, soms provocatieve gedrag (ook) aan zichzelf te danken kon hebben. Zijn frustraties gaven hem de energie om de strijd aan te binden met het in zijn ogen zelfgenoegzame establishment, dat de poorten voor nieuwkomers gesloten hield en de opvattingen van de kiezers negeerde. Ressentiment lijkt voor de eeuwige outcast de belangrijkste drijfveer te zijn geweest: de gekwelde, verongelijkte en ijdele Fortuyn hunkerde naar erkenning van Ons Soort Mensen, die voor hem de neus ophaalden.

Dat Fortuyn zichzelf wilde verheffen om gezien te worden door de machthebbers die hem links lieten liggen, had ook te maken met zijn idee buitengewoon te zijn – een gedachte die gaandeweg religieuze en messianistische trekken zou krijgen. Evenals de profeet Jesaja, die hij in *De verweesde samenleving* aanhaalde, beschouwde Fortuyn zich als een geroepene, een uitverkorene. Hij vergeleek zichzelf ook met de profeet Mozes die het volk Israël uit de slavernij in Egypte naar het land Kanaän had geleid. ‘Ik ben gereed. U ook? Op weg naar het beloofde land’ – zo luidde de hoogdravende, melodramatische slotzin van Fortuyns boek *De verweesde samenleving*.²³⁹ De taak die Fortuyn op zijn schouders voelde rusten, was om het volk aan te voeren tegen de gevestigde machten, met als doel het land weer aan de mensen terug te geven. De charismatische politicus Fortuyn was zowel populist als profeet, wat ook anderen soms zo zagen. Zijn medestander Bomhoff schreef achteraf: ‘Hij gaf mensen het geloof dat het beter zou kunnen. Niet door simpele uitdrukkingen, maar door de verontwaardiging van een profeet te laten horen.’²⁴⁰

Fortuyn wordt hier niet als populist bestempeld omdat hij onderbuikgevoelens zou aanspreken – de invulling die hijzelf aan het begrip gaf –, maar vanwege het centraal stellen van de tegenstelling tussen de burgers en de politieke elite. Overal in zijn geschriften stuit de lezer in allerlei variaties op die antithese, maar de essentie is steeds hetzelfde: het volk, de kiezer, wordt niet gehoord door de in zichzelf gekeerde, haar eigen belangen najagende politieke klasse. Deze laatste lijkt Fortuyn wel als een homogeen gezelschap te beschouwen, maar wat het volk betreft is hij ambivalent. In cultureel opzicht lijkt hij dat wel als een eenheid te zien, maar in etnische en sociaaleconomische zin niet – daar was hij te veel socioloog voor. Fortuyn mengde zijn populisme met een gematigd nationalisme en (na verloop van tijd) een uitgesproken anti-islamisme. Het is deze melange, waarmee hij

trefzeker kon inspelen op sluimerende maatschappelijke onvrede, in combinatie met zijn charismatische persoonlijkheid en versterkt door de megafoon van de media, die zijn electorale succes in belangrijke mate verklaart.

Van politieke partijen verwachtte Fortuyn weinig, omdat die geheel in dat gesloten circuit waren opgenomen en dus onderdeel vormden van het probleem. Fortuyns bijbehorende direct-democratische agenda om het volk meer invloed toe te kennen was evenwel beperkt: hij wenste de rechtstreekse verkiezing van de burgemeesters, de 'stadhouders' van de regio en de minister-president. Verder moesten de volksvertegenwoordigers een nauwere band met hun kiezers onderhouden, maar daarmee hield het wel zo ongeveer op. Fortuyn wilde de invloed van de partijen in het politieke bestel terugdringen door de regering uit min of meer onafhankelijke politici samen te stellen (het zakenkabinet) en het parlement uit ongebonden volksvertegenwoordigers.

Een ondubbelzinnig pleidooi voor het referendum hield Fortuyn in tegenstelling tot andere populistten niet; hij bleef altijd ambivalent over dit instrument, vanwege zijn vrees dat het de slagvaardigheid van de direct gekozen bestuurders zou beperken. Fortuyn wenste krachtdadige politici met een visie die hun verantwoordelijkheid namen en zeker niet de kiezer naar de mond praatten.²⁴¹ Na hun zittingsperiode zouden ze aan het electoraat rekenschap moeten geven van wat ze hadden gedaan of nagelaten te doen. Het beoordelen van hun daden was vervolgens aan de kiezer.

Om zijn missie te kunnen uitvoeren zette Fortuyn in op het hoogst haalbare in de Nederlandse politiek: het minister-presidentschap. Al in 1989 had hij in besloten kring te kennen gegeven dat hij premier wilde worden. In de jaren negentig werkte hij gestaag aan dit plan. Hij stelde zijn program op om het land te verlossen van de zelfzuchtige elites en zocht contact met de VVD en het CDA om na te gaan of hij langs deze weg hogerop in Den Haag kon komen. Dat deze partijen hem niet moesten, de een meer dan de ander, voedde zijn afkeer van de gevestigde politieke orde. Zijn queeste maakte hem naar zijn zeggen ook 'zeer eenzaam'; 'troost' vond hij in 'het boek der boeken', de Bijbel.²⁴² Twijfels over zijn aspiraties zouden aan hem blijven knagen, maar hij hield aan zijn ambitie vast: boektitels als *Het zakenkabinet Fortuyn* en *Droomkabinet* getuigen daarvan, evenals zijn uitspraak na de breuk met Leefbaar Nederland in februari 2002: 'Ik word minister-president van Nederland. Vergis je niet.'²⁴³

In het voorjaar van 2002, vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen, was Fortuyn heel dicht bij het zijn eerste doel: premier worden. Zelfs wanneer hij niet zijn intrek in het Catshuis zou nemen, dan was er toch nog een prominente positie in de Nederlandse politiek voor hem weggelegd waarin hij aan de uitvoering van zijn taak kon werken, namelijk als voorzitter van een van de grootste regeringsfracties in de Tweede Kamer. Het is echter of Fortuyn voorvoeld heeft dat hij wat hij als zijn bestemming zag, niet zou bereiken. Aan een vriend schreef hij in de herfst van 1994:

Ik moet op weg. Wellicht ligt daarin de opgave van mijn leven. Als je nadenkt over Mozes op deze manier begrijp je pas hoe smartelijk hij moet hebben geleden. Wel weten waar dat thuis is, het gezien hebben, de weg ernaartoe kennen, maar nooit arriveren. Dat is niet alleen smartelijk, maar ook wreed. Ik hoop dat ik geen Mozes hoef te zijn.²⁴⁴

De megalomane vergelijking daargelaten zou hij net zomin als de profeet Mozes het beloofde land binnentreden. Fortuyn werd begraven in het kostuum dat hij had aangeschaft om aan te trekken wanneer hij premier zou zijn geworden.²⁴⁵